

14 WIELKOPOLSKA

DYWIZJA PIECHOTY

Wydawnictwo Tetragon
Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą

B I T W A N A D B Z U R Ą 1 9 3 9
W DOKUMENTACH I WSPOMNIENIACH

Tom 1

14

**Wielkopolska
Dywizja Piechoty**

tom 1

**BITWA
NAD BZURĄ**

**w dokumentach
i wspomnieniach**

Wydawnictwo Tetragon

Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą

Warszawa – Sochaczew 2019

Recenzenci:

prof. dr hab. Bogusław Polak; płk dr hab. Juliusz S. Tym, prof. ASzWoj.

Wybór materiałów, opracowanie merytoryczne i wstęp:

Andrzej Wesołowski

Współpraca

Jacek Furmańczyk, Paweł Rozdżestwieński, Ryszard Rybka, Tadeusz Zawadzki

Indeksy

Tadeusz Zawadzki, Łukasz Przybyło (współpraca)

Korekta

Natalia Bujniewicz

Projekt graficzny

Teresa Oleszczuk

Mapy i szkice:

Tadeusz Zawadzki

Redakcja techniczna:

Tadeusz Zawadzki

Na okładce: 57 pp podczas defilady w Biedrusku (WBH, CAW)

Copyright © 2019 by Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą
w Sochaczewie

Copyright © 2019 by Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.

Druk i oprawa

Sowa Sp. z o.o.

<http://www.sowadruk.pl/>

ISBN 978-83-943241-9-3 (Muzeum)

ISBN 978-83-63374-66-2 (Tetragon)

Od redakcji

Bitwa nad Bzurą na tle całokształtu wojny w obronie Polski we wrześniu 1939 r., jak i innych kampanii w Europie w początkowym okresie II wojny światowej, wyróżnia się zarówno skalą operacji, jak i zaciętością walk. W jej szczytowym momencie 225 tys. Polaków walczyło przeciwko 650 tys. żołnierzy niemieckich. Nie ma nic dziwnego w fakcie, że bitwa ta (zwana też czasem bitwą pod Kutnem) urosła do miary symbolu kampanii wrześniowej i stała się – obok walk pod Mokrą, Wizną i Kockiem – bodaj najbardziej znaną jej bitwą.

Stale też podkreślano ofensywne założenia strony polskiej, które legły u jej podstaw. I słusznie, bo, zdaniem historyków wojskowości, poza zwrotem zaczepnym gen. Tadeusza Kutrzeby w żadnej z kampanii wojennych aż do końca 1941 r. nie było po stronie przeciwników Hitlera kontrakcji o takiej skali, podjętej w warunkach zdecydowanej przewagi przeciwnika. Potwierdził to szef sztabu Grupy Armii „Południe”, późniejszy feldmarszałek Erich von Manstein, który stwierdził: „Jeśli nawet bitwa nad Bzurą nie sięga rezultatów stoczonych później w Rosji wielkich bitew okrążających, to aż do tego okresu była największą tego typu bitwą”. Walki nad Bzurą zasługują więc na miejsce wśród najważniejszych wydarzeń militarnych w dziejach Polski i Europy XX wieku. Stanowią przez to trwałe, a zarazem żywy element tradycji narodowej, ważny w patriotycznym wychowaniu współczesnych i przyszłych pokoleń.

Znaczenie bitwy, wykazane w niej przykłady męstwa i wytrwałości żołnierza polskiego, o nieprzemijającej wartości wychowawczej zarówno dla współczesnego wojska, jak i całego społeczeństwa, przemawiają za potrzebą udostępnienia jak najszerszej wiedzy na jej temat. Wydawać by się mogło, że po blisko 80 latach jej dzieje są już dobrze znane; wśród piszących o niej nie zabrakło ani dowodzącego polskimi wojskami gen. Tadeusza Kutrzeby, ani historyków wojskowości, takich jak Jerzy Godlewski, Tadeusz Jurga, Bogusław Polak czy Walde-
mar Rezmer. Jednak monografie – a zwłaszcza monografie zmagających tak długo

i na tak rozległym terenie – dążą do stworzenia syntezy, dania zobiektywizowanego obrazu walk widzianych z szerszej perspektywy, z konieczności omijając liczne szczegóły. Dają więc obraz już przetworzony przez warsztat i wrażliwość badacza. Ci, którzy zamierzają samodzielnie zgłębić dane zagadnienie ab ovo, przy wykorzystaniu źródeł, muszą każdorazowo wykonywać od nowa kwerendę, co przy rozproszeniu wrześnieowych dokumentów i relacji nie jest łatwe. Dotychczasowe doświadczenia (m.in. wyniesione z edycji „Wojskowych Tek Archiwalnych”) wskazują, że niezależnie od stanu badań, liczby wydanych monografii, przyczynków itp. – edycje materiału stricte źródłowego są zawsze ważne dla kolejnych pokoleń zarówno badaczy, jak i entuzjastów historii, albowiem materiał taki bezpośrednio przemawia do czytelnika, pozwala mu na znacznie pełniejsze poznanie danej problematyki, samodzielną konfrontację istniejących opracowań ze źródłami pierwotnymi. W przypadku wielkich bitew pozwala też na zapoznanie się z przebiegiem walk widzianych nie tylko z perspektywy związków operacyjnych, ale także mniejszych oddziałów.

Źródła do dziejów bitwy nad Bzurą, jakkolwiek stosunkowo zróżnicowane i bogate, są rozproszone po różnych placówkach naukowych w kraju i za granicą; spoczywają w archiwach państwowych, bibliotekach, muzeach i zbiorach prywatnych, w małej tylko części łatwo dostępne w postaci drukowanej, a nie w pełni uchwytnie nawet w postaci zapisów bibliograficznych (choć w tej materii można zaobserwować spory postęp). Świadomość tej niewielkiej dostępności materiału źródłowego dla większości zainteresowanych zrodziła zamysł zebrania, opracowania i publikacji tego unikatowego zasobu, co jest najlepszą formą jego ochrony, a zarazem upowszechnienia.

Prace te, których inicjatorem jest Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą w Sochaczewie, są przedsięwzięciem długoterminowym, zakrojonym na wiele lat, bowiem zamierzeniem projektu jest wydanie drukiem materiałów źródłowych odnoszących się do wszystkich dywizji piechoty, brygad kawalerii i innych samodzielnych oddziałów wchodzących w skład armii „Poznań” i „Pomorze”.

Projekt nawiązuje do wcześniejszych inicjatyw w tym zakresie, takich jak ogłoszony w końcu lat sześćdziesiątych XX w. konkurs na pamiątki uczestników wielkiej bitwy, zebrane potem w zbiorze wspomnień pt. „Dni klęski, dni chwały”¹. Później działania dokumentacyjne podejmowane były przez Bogusława Polaka i Piotra Bauera oraz grono związanych z nimi osób, a w bliższych nam czasach – przez pracowników Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą w Sochaczewie i jego dyrektora Macieja Wojewodę. Ich celem było ocalenie i zgromadzenie w tej placówce materialnych i niematerialnych zabytków z terenów walk nad Bzurą.

Podstawą źródłową projektu są materiały znajdujące się w Instytucie Polskim i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, Wojskowym Biurze Historycznym (dawne Centralne Archiwum Wojskowe), Centralnej Bibliotece Wojskowej, Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą oraz innych archiwach i bibliotekach.

Projekt ma formułę otwartą. Przy opracowywaniu kolejnych tomów liczymy na pomoc historyków-regionalistów, osób pasjonujących się dziejami poszczególnych jednostek oraz historyków zbierających przekazy i pamiątki do dziejów bitwy w ich regionie. Wiadomo, iż wiele nieznanych przekazów kryją archiwa rodzinne; mamy nadzieję, iż przy okazji prac

1 *Dni klęski, dni chwały. Wspomnienia Wielkopolan z Września 1939* (wyb. i opr. E. Makowski i K. Młynarz), Poznań 1970.

nad tym projektem przynajmniej ich część uda się wydobyć na światło dzienne i udostępnić naszym czytelnikom.

Publikacje ukazujące się w ramach projektu będą miały charakter krytycznej edycji źródeł (dokumenty, relacje i wspomnienia), opracowanych naukowo pod względem historycznym i wojskowym, z niezbędnym aparatem naukowym, indeksami osobowymi i geograficznymi, a także obsadami personalnymi jednostek. Przy przygotowaniu materiałów do publikacji uwzględnione zostaną zasady wydawania źródeł do historii najnowszej, opisane w instrukcjach wydawniczych. A zatem publikowane teksty będą wydawane w brzmieniu oryginalnym z zastosowaniem ortografii i interpunkcji zgodnej z obowiązującymi obecnie zasadami. Poprawki językowe będą stosowane tylko w przypadku, gdy treść przekazu będzie miała istotne usterki gramatyczne. Drobne uzupełnienia brakujących słów będą umieszczane w nawiasach kwadratowych. Skróty powszechnie stosowane w terminologii wojskowej pozostawione zostaną w tekście bez zmian, skróty nietypowe i rzadko stosowane będą rozwiązywane. Nazwy geograficzne będą podawane według brzmienia oryginału, w przypadku jej zmiany podawana będzie jednocześnie w przypisie współczesna nazwa, ze stosownym odnośnikiem w indeksie geograficznym. Przy przygotowaniu tekstów do druku zostaną pominięte cechy kancelaryjne, takie jak nagłówki blankietowe, parafy, rozdzielniki itp. Będą stosowane ujednolicone nagłówki, podające – w zależności od tego czy chodzi o dokument, czy relację – informacje o dacie i miejscu wydania (powstania), rodzaju dokumentu, wystawcy (relancie) oraz zwięzłą treść przekazu. Opis źródła będzie umieszczony pod tekstem, z zaznaczeniem formalnej strony źródła (oryginał, kopia, rękopis, maszynopis) oraz nazwy archiwum (biblioteki), w którym źródło jest przechowywane, z podaniem zespołu i sygnatury.

Ponieważ projekt nie uzyskał finansowania ze strony Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, tempo wydawania poszczególnych tomów będzie uzależnione od pozyskania środków na prace redakcyjne i druk. Założeniem jest jednak wydanie co najmniej jednego tomu rocznie.

Rozpoczęte prace zbiegają się z przypadającą w tych dniach setną rocznicą Powstania Wielkopolskiego oraz zbliżającą się osiemdziesiątą rocznicą wybuchu II wojny światowej. Nieprzypadkowo więc niniejsze wydawnictwo inicjuje tom poświęcony walkom 14 Wielkopolskiej Dywizji Piechoty, której powstanie wiąże się ściśle z wydarzeniami grudniowego zrywu Wielkopolan, a której wszystkie sztandary pułkowe zdobiła wstęga najbardziej cenionego przez Polaków odznaczenia bojowego – Krzyża Virtuti Militari i która odegrała w dziejach bitwy nad Bzurą niezmiernie istotną rolę.

W naszym zamyśle publikowane materiały, wzbogacając wiedzę o kampanii wrześniowej 1939 r., staną się podstawą do dalszych badań naukowych, prowadzonych zarówno przez ośrodki naukowe, jak i regionalistów, a także służyć będą przypomnieniu czynów i męstwa żołnierza polskiego oraz ofiar ludności cywilnej.

Spis treści

Od redakcji	5
Lista osób, które wsparły wydanie książki	15
Wstęp	17
Wykaz skrótów	34
Opracowania	37
Hugon Zieliński, 14 Wielkopolska Dywizja Piechoty. Zarys kroniki działań w 1939 r.	37
Jan Dynowski, Działania 14 Wielkopolskiej Dywizji Piechoty w kampanii 1939 r.	71
Dowództwo Dywizji	103
1. Płk Mieczysław Łukoski, dowódca piechoty dywizyjnej 14 DP Zarys kroniki 14 Wielkopolskiej Dywizji Piechoty w kampanii roku 1939	103
2. Kpt. Michał Dudziak, oficer sztabu dowódcy piechoty dywizyjnej 14 DP Fragment listu do Zygmunta Zawadzkiego	117
3. Płk Zygmunt Karasiński, dowódca artylerii dywizyjnej 14 DP. Relacja	118
4. Ppłk dypl. Jan Kobyłański, szef sztabu 14 DP. Działania 14 DP	125
5. Por. dypl. Zygmunt Zawadzki, oficer operacyjny 14 DP Przebieg działań 14 DP w wojnie polsko-niemieckiej 1939 r.	130
6. Por. dypl. Zygmunt Zawadzki, oficer operacyjny 14 DP Pamiętnik. Część I. Kampania wrześniowa 1939 r.	144
7. Por. Ignacy Antoni Siciński, oficer służby wywiadowczej artylerii dywizyjnej 14 DP. Relacja	165

8. Kpt. Stanisław Magnuski , pomocnik oficera informacyjnego sztabu 14 DP	
Relacja z polskiej kampanii wrześniowej	168
9. Kpt. Stanisław Magnuski , pomocnik oficera informacyjnego sztabu 14 DP	
Relacja o wydarzeniach dn. 16–17 września 1939 r.	168
10. Kpt. dypl. Janusz Kodreński , kwatermistrz 14 DP	
Sprawozdanie z działań 14 Dywizji Piechoty w kampanii wrześniowej 1939 r.	170
11. Mjr Ignacy Mreła , dowódca łączności 14 DP. Sprawozdanie z kampanii wrześniowej 1939 r.	176
12. Por. Zbigniew Słuszkiewicz , dowódca 14 plutonu radio 14 DP	
Sprawozdanie z udziału w kampanii polskiej 1939 r.	179
13. Ppor. rez. Jerzy Modzelewski , oficer dyspozycyjny szefa taborów 14 DP	
Relacja z przebiegu kampanii wrześniowej 1939 r.	179
Pododdziały rozpoznawcze	183
14. Por. Stanisław Skibniewski , dowódca 71 samodzielnej kompanii czołgów rozpoznawczych	
Relacja spisana przez Zygmunta Zawadzkiego w Warszawie podczas koleżeńskich zjazdów z okazji 50-lecia szkół podchorążych	183
15. Plut. Władysław Krotoszak , podoficer broni, a następnie zastępca dowódcy I plutonu 71 kompanii kolarzy 14 DP. Wniosek o nadanie odznaczenia bojowego za udział w walkach wrzesień 1939	185
16. Podkomisarz Adam Olasik , komendant komisariatu granicznego Policji Państwowej w Zbąszyniu	
Relacja dotycząca wydarzeń w Zbąszyniu 1 IX 1939 r. pt. Spotkanie z Wehrmachtem oddziałów osłonowych na odcinku Zbąszynia, pow. Nowy Tomyśl, województwo poznańskie, w dniu 1 września 1939 r.	186
55 Poznański Pułk Piechoty	191
17. Plk Władysław Wiczerzyński , dowódca 55 pp	
55 Poznański Pułk Piechoty i jego działania we wrześniu 1939 r.	191
18. Por. Włodzimierz Słojewski , dowódca plutonu pionierów i pgaz 55 pp	
Relacja z kampanii wrześniowej 1939 r.	234
19. Ppor. rez. Krzysztof Morawski , dowódca kompanii gospodarczej 55 pp	
Bitwa kutnowska (ze wspomnień uczestnika)	238
20. Ppor. rez. Antoni Jaśkiewicz , oficer gospodarczy I batalionu 55 pp	
Relacja z kampanii wrześniowej 1939 r.	243
21. Ppor. rez. Władysław Konwiński , dowódca plutonu 2 kompanii strzeleckiej 55 pp	
Relacja z kampanii wrześniowej 1939 r.	248
22. Ppor. rez. Hieronim Zapłata , dowódca plutonu 4 kompanii strzeleckiej 55 pp	
Sprawozdanie z kampanii wrześniowej 1939 r.	250
23. Ppor. Cyryl Pstrąg-Bieleński , dowódca I plutonu 6 kompanii strzeleckiej 55 pp, a następnie dowódca tej kompanii. Odpowiedź na kwestionariusz B. Część II	252
24. Kpt. Władysław Korwin-Piotrowski , dowódca 2 kompanii km 55 pp	
Sprawozdanie z kampanii wrześniowej 1939 r. w Polsce	253
25. Por. Henryk Krystek , dowódca plutonu 2 kompanii ckm 55 pp	
Relacja z kampanii wrześniowej 1939 r.	258
26. St. strz. Andrzej Brylski , pluton łączności II batalionu 55 pp	
Protokół dotyczący udziału w kampanii wrześniowej	261
27. Ppor. rez. Józef Nowak , adiutant III batalionu 55 pp. Relacja. Część I	261

28. Por. Czesław Kazimierski , dowódca 7 kompanii strzeleckiej 55 pp	
Relacja z działań września 1939 r.	265
29. Strz. Antoni Gogolewski , 7 kompania strzelecka 55 pp. Sprawozdanie z kampanii 1939 r.	285
30. Kpt. rez. Stefan Otworowski , dowódca 8 kompanii strzeleckiej 55 pp. Oświadczenie w sprawie	
czynów bojowych dowódcy plutonu, a następnie 9 kompanii strzeleckiej 55 pp, ppor. Zenona Taczuka ..	285
31. Ppor. rez. Julian Bidowaniec , dowódca I plutonu 8 kompanii strzeleckiej 55 pp,	
a następnie dowódca tej kompanii. Załącznik do zeszytu ewidencyjnego Instr. L.dz. 310-145/39	286
32. Ppor. rez. Franciszek Günther , dowódca III plutonu 9 kompanii strzeleckiej 55 pp	
Relacja z kampanii wrześniowej w Polsce	293

57 Pułk Piechoty Wielkopolskiej

Karola II Króla Rumunii	297
33. Ppłk dypl. Tomasz Rybotycki , dowódca 57 pp	
Fragment zapisków z oflagu na temat działań pułku w dniach 12–18 września 1939 r.	297
34. Ppłk dypl. Tomasz Rybotycki , dowódca 57 pp	
Naświetlenie stanu faktycznego walki o las Emilianów w nocy z 15/16 i dnia 16 IX 1939 r.	301
35. Ppłk dypl. Tomasz Rybotycki , dowódca 57 pp	
Uwagi i moja relacja o dniach 15–18 września – 14 DP w kampanii 1939 r.	305
36. Ppłk dypl. Tadeusz Rybotycki , dowódca 57 pp. Pismo do szefa Biura Historycznego płk. Adama	
Sawczyńskiego w sprawie relacji oficerów 55 pp na temat działań tego pułku w dniach 16–19 IX	336
37. Ppłk dypl. Tomasz Rybotycki , dowódca 57 pp. Położenie 55 pp w dniach 16–18 IX 1939 r.	
na podstawie relacji oficerów tego pułku, por. Czesława Kazimierskiego i por. Henryka Krystka	337
38. Ppłk dypl. Tomasz Rybotycki , dowódca 57 pp. Rekonstrukcja rozkazu ustnego dowódcy 14 DP	
dla dowódcy 57 pp, wydanego 15 IX 1939 r. w Chąśnie	343
39. Ppłk dypl. Tomasz Rybotycki , dowódca 57 pp. Rekonstrukcja rozkazu pisemnego dowódcy 14 DP	
wydanego około godz. 1.30–2.00 17 IX 1939 r. dowódcom pułków na odprawie w m.p. dywizji	344
40. St. sierż. Jan Orłowski , szef kancelarii 57 pp. 57 pp w wojnie obronnej 1939 roku	345
41. St. sierż. Jan Orłowski , szef kancelarii 57 pp. Krótki życiorys, śmierć i pogrzeb generała Franciszka	
Włada, dowódcy 14 DP Wlkp. – w roku 1939 w wojnie przeciwko Niemcom	406
42. St. sierż. Jan Orłowski , szef kancelarii 57 pp. Ukrycie sztandaru pułkowego – w czasie zakończenia	
walk przez 57 pp w wojnie obronnej w roku 1939 przeciwko Niemcom – oraz losy w latach 1939–1958 ..	409
43. Kpt. Łukasz Grzywacz-Świtalski , zastępca oficera mobilizacyjnego 57 pp	
Relacja o mobilizacji pułku	411
44. Kpt. Władysław Kaniowski , kwatermistrz, a następnie dowódca 6 kompanii strzeleckiej	
i dowódca II batalionu 57 pp. Przebieg działań 57 pp w kampanii 1939 r.	414
45. Kpt. Bolesław Sobociński , II adiutant 57 pp. Działania 57 Pułku Piechoty Wielkopolskiej	417
46. Kpt. Bolesław Sobociński , II adiutant 57 pp	
Załącznik działań w poszczególnych dniach od 15 do 18 IX	427
47. Kpt. Jan Krassowski , kwatermistrz 57 pp. Sprawozdanie z udziału w kampanii polskiej 1939 r.	428
48. Kpt. Franciszek Fido , dowódca plutonu artylerii piechoty 57 pp. Relacja	429
49. Por. Władysław Polaszek , dowódca kompanii zwiadowców 57 pp	
Załącznik do zeszytu ewidencyjnego	431
50. Por. Władysław Polaszek , dowódca kompanii zwiadowców 57 pp	
List do gen. bryg. Klemensa Rudnickiego	438

51. Ppor. Zdzisław Pietrzyk , dowódca plutonu pgaz 57 pp. Relacja	440
52. Mjr Stanisław Hrycek , dowódca I batalionu 57 pp, por. Stanisław Drozd , dowódca 1 kompanii strzeleckiej 57 pp. Działania bojowe 57 pp	446
53. Kpt. Włodzimierz Sawka , dowódca 3 kompanii strzeleckiej 57 pp. Wspomnienia	449
54. Por. Leon Jarzemski , dowódca 2 kompanii strzeleckiej 57 pp. Relacja z kampanii wrześniowej	459
55. Ppor. Karol Grzegorzczak , dowódca plutonu 3 kompanii strzeleckiej 57 pp, potem dowódca kompanii w batalionie mjr. Solskiego w OZ 14 DP. Sprawozdanie z kampanii wrześniowej 1939 r.	472
56. Kpr. pchor. Roman Maćkowiak , zastępca dowódcy, a następnie dowódca III plutonu 4 kompanii strzeleckiej 57 pp. Odpowiedzi na pytania zawarte w liście – dotyczące walk 57 pp Wlkp. w 1939 r.	474
57. Plut. rez. Otton Zbigniew Domski , podoficer taborowy i zastępca dowódcy III plutonu 4 kompanii strzeleckiej 57 pp. Relacja w formie odpowiedzi na pytania	476
58. St. sierż. Antoni Paterski , dowódca III plutonu 2 kompanii km 57 pp Wyciągi z listów (relacja)	479
59. Por. Stefan Radziwiński , dowódca 8 kompanii strzeleckiej 57 pp Zapis relacji ustnej zanotowanej przez Zygmunta Zawadzkiego	480
60. Ppor. Jan Wyderkowski , dowódca I plutonu 8 kompanii strzeleckiej 57 pp Fragmenty wspomnień	481
61. Plut. pchor. Stanisław Dobak , dowódca drużyny, a od 16 IX plutonu 8 kompanii strzeleckiej 57 pp Wspomnienia żołnierza	495
62. Por. Jan Rzyśko , dowódca 3 kompanii ckm 57 pp Opis działań III/57 pp w dniu 16 września 1939 r.	501
63. Por. Jan Rzyśko , dowódca 3 kompanii ckm 57 pp Sprawozdanie z kampanii wrześniowej w Polsce	503
64. Bohaterski czyn strzelca 57 pułku piechoty (Relacja oficera 7 baterii 14 pal)	505
65. St. strz. Antoni Małecki , granatnikowy, 8 kompania strzelecka 57 pp. Protokół zeznania	505
58 Pułk Piechoty Wielkopolskiej	507
66. Ppłk Stanisław Tomiak , dowódca 58 pp. Moje wspomnienia z kampanii wrześniowej 1939 r.	507
67. Por. Stanisław Jakiel , dowódca kompanii zwiadowców 58 pp Relacja w formie odpowiedzi na pytania Zygmunta Zawadzkiego	510
68. Kpr. Edmund Batura , działonowy działka ppanc w kompanii przeciwpancernej 58 pp. Relacja	521
69. Ppor. rez. Marian Wache , batalion marszowy 58 pp, zastępca dowódcy plutonu artylerii piechoty 58 pp. Sprawozdanie z udziału w kampanii wrześniowej 1939 r.	523
70. Por. rez. Stanisław Waliszewski , dowódca plutonu łączności I batalionu 58 pp Sprawozdanie z udziału w kampanii polskiej 1939 r.	528
71. Por. Andrzej Bielicki , dowódca 1 kompanii ckm 58 pp. Relacja	529
72. Por. Andrzej Bielicki , dowódca 1 kompanii ckm 58 pp Pamiętnik prowadzony w czasie działań we wrześniu 1939 r.	532
73. Ppor. Józef Grzesiak , dowódca 1 kompanii strzeleckiej 58 pp. Relacja	543
74. Ppor. rez. lek. Antoni Jędrzejczak , lekarz I batalionu 58 pp, od 1 września 1939 r. w sztabie GO gen. bryg. Edmunda Knolla-Kownackiego. Sprawozdanie z kampanii wrześniowej w Polsce	545
75. Mjr Paweł Kołyszko , dowódca II batalionu 58 pp. Notatka z relacji ustnej	547
76. Mjr Paweł Kołyszko , dowódca II batalionu 58 pp Relacja – fragment listu do Apoloniusza Zawilskiego	548

77. Por. Henryk Zawadzki , dowódca 4 kompanii strzeleckiej 58 pp. Meldunek w sprawie rejestracji faktów, uwag i spostrzeżeń dotyczących przygotowań i działań wojennych	549
78. Por. Witold Boleszyc-Dalski , dowódca 6 kompanii strzeleckiej 58 pp. Wyciąg z pamiętnika	551
79. Kpt. Ksawery Masiak , dowódca 2 kompanii ckm 58 pp Kampania wrześniowa 1939 r. II baon 58 pp	553
80. Sierż. pchor. rez. Marian Małecki , zastępca dowódcy II plutonu 8 kompanii strzeleckiej 58 pp Sprawozdanie z udziału w kampanii polskiej w 1939 r.	555
81. Kpt. Stanisław Jaroszewicz , dowódca 3 kompanii ckm 58 pp. Relacja	558
82. Por. Stanisław Sobiś , dowódca 10 kompanii 58 pp, a następnie dowódca taborów pułku Relacja z kampanii wrześniowej w Polsce	560
83. Por. rez. Edward Liczbański , dowódca 1 kompanii batalionu marszowego 58 pp, od 11 września 1939 r. dowódca 1 kompanii strzeleckiej. Sprawozdanie z kampanii polskiej z roku 1939	566
84. Ppor. rez. Józef Patelka , dowódca 2 kompanii batalionu marszowego 58 pp, po jego rozwiązaniu oficer gospodarczy i żywnościowy II batalionu 58 pp Sprawozdanie z udziału w kampanii polskiej 1939 r.	567
14 Wielkopolski Pułk Artylerii Lekkiej	569
85. Por. Mikołaj Ignatowicz , adiutant 14 pal Relacja o odparciu czołgów niemieckich przez 6 baterię	569
86. Por. Mikołaj Ignatowicz , adiutant 14 pal Fragment relacji o działaniach pułku w końcowej fazie bitwy nad Bzurą	571
87. Ppor. Witold Lipiński , oficer obserwacyjny 14 pal Relacja z kampanii wrześniowej 1939 r.	578
88. Mjr Jan Kowalski , dowódca I dywizjonu 14 pal. Relacja – fragment listu do Apoloniusza Zawilskiego na temat walk dywizjonu w dniach 16–20 września	585
89. Mjr Jan Kowalski , dowódca I dywizjonu 14 pal „Wyciąg z moich notatek” dotyczący walki z czołgami w dniu 16 września 1939 r.	586
90. Ppor. Janusz Tetzlaff , dowódca plutonu zwiadowczego I dywizjonu 14 pal Relacja z działań 1939 r.	586
91. Por. rez. Józef Kostkowski , oficer żywnościowy I dywizjonu 14 pal Sprawozdanie z kampanii wrześniowej w Polsce	589
92. Ppor. rez. Ludwik Kościelski , oficer zwiadowczy 3 baterii 14 pal Sprawozdanie z kampanii wrześniowej w Polsce we wrześniu 1939 r.	596
93. Plut. pchor. Benedykt Moszyński , kolumna amunicyjna I dywizjonu 14 pal Przebieg kampanii wrześniowej	599
94. Ppor. rez. Kazimierz Zieliński , oficer obserwacyjny, a później oficer łącznikowy do piechoty II dywizjonu 14 pal. Relacja z kampanii wrześniowej 1939 r.	604
95. Ppor. rez. Stanisław Kowalski , oficer gospodarczy II dywizjonu 14 pal. Sprawozdanie	607
96. Por. rez. Henryk Bogdański , oficer ogniowy 5 baterii 14 pal Relacja z kampanii wrześniowej 1939 r.	607
97. Kpt. Stanisław Morawski , dowódca 6 baterii 14 pal, w obronie Modlina dowódca 2 baterii 8 dac Relacje z kampanii wrześniowej 1939 r.	609
98. Kpt. Stanisław Morawski , dowódca 6 baterii 14 pal. Relacja	629
99. Mjr Jan Szwed , dowódca III dywizjonu 14 pal. Sprawozdanie z kampanii wrześniowej 1939 roku	634

100. Ppor. Zygmunt Marciniecki , oficer zwiadowczy III/14 pal. Relacja o działaniach dywizjonu	646
14 dywizjon artylerii ciężkiej	655
101. Ppor. Stefan Zwierzyński , oficer zwiadowczy 14 dac	
Relacja z przebiegu działań we wrześniu 1939 r.	655
102. Ppor. rez. lek. wet. Tadeusz Łożyński , lekarz weterynarii 14 dac	
Relacja z kampanii wrześniowej 1939 roku	657
Inne oddziały dywizji	661
103. Sierż. pchor. Ryszard Pluszczyk , zastępca dowódcy III plutonu 1 kompanii 14 batalionu saperów	
Sprawozdanie z udziału w kampanii polskiej 1939 r.	661
104. Ppor. rez. lek. wet. Alojzy Neterowicz , park intendentury 14 DP	
Sprawozdanie z kampanii wrześniowej	662
105. Ppor. rez. lek. Stanisław Mikołajewski , ordynator II oddziału szpitala polowego nr 701	
Sprawozdanie uczestników walk wrześniowych	663
106. Ppor. rez. lek. Stanisław Winter , chirurg – zastępca dowódcy 14 kompanii sanitarnej	
Sprawozdanie z kampanii polskiej 1939 r.	664
107. Ochotnik Bronisław Pyszczerki , sanitariusz 14 pal. Protokół przesłuchania	665
108. Ppor. Mieczysław Kossów , dowódca 707 kolumny taborowej (702 grupa marszowa służb 14 DP)	
Relacja	665
Varia	666
109. Ksiądz Józef Molak , proboszcz parafii Matki Bożej Królowej Polski w Iłowie	
List do Marty Wład w sprawie pogrzebu jej męża gen. bryg. Franciszka Włada	666
110. St. szer. Henryk Durski , łącznik w dowództwie 57 pp	
Wspomnienie o gen. Franciszku Władzie, dowódcy 14 Dywizji Piechoty – Poznań	667
111. 1940, Z „Księgi bohaterstwa polskiego” – sylwetki żołnierzy 57 pułku piechoty	669
Obsada personalna	671
Reprodukcje szkiców i dokumentów	689
Dokumenty gen. bryg. Franciszka Włada	745
Zdjęcia	756
Bibliografia	766
Skorowidz nazwisk	768
Skorowidz nazw geograficznych	782

Lista osób, które wsparły wydanie książki (w kolejności wpłat)

1. Piotr Osiecki
2. Sylwester Kaczmarek
3. Maciej Wojewoda
4. Łukasz Gołębiowski
5. Artur Komorowski
6. Barbara Bronisz
7. Joanna Kocik-Niewiadomska
8. Jakub Wojewoda
9. Sochaczewskie Centrum Kultury
10. Biblioteka Miejska w Sochaczewie
11. Biblioteka Pedagogiczna w Sochaczewie
12. Muzealna Grupa Historyczna imienia II batalionu 18 pp
13. Elżbieta Jakimek-Zapart
14. Paweł Rozdżestwieński
15. Przemysław Dymek
16. Jacek Furmańczyk
17. Jarosław Kresa
18. Piotr Palmowski
19. Krzysztof Kłoskowski
20. Jacek Haber
21. Michał Maciejczak
22. Maciej Kandulski
23. Krzysztof Banasiak
24. Daniel Michał Frąckowiak

25. Piotr Kąkol
26. Adrian Kluczyk
27. Artur Żyłkowski
28. Henryka Szewczyk
29. Adrian Pawelski
30. Jacek Kaczorowski
31. Rafał Rybarski
32. Dariusz Tadrzyński
33. Sławomir Troczyński
34. Bogusław Wolf
35. Jarosław Pasternak
36. Tomasz Sarzyński
37. Dariusz Filipek
38. Sylwia Piotrowska
39. Sławomir Kowalczyk
40. Krzysztof Brzeziński
41. Maciej Bednarek
42. Marta Rojek
43. Elżbieta Serwach
44. Paweł Kowalczuk
45. Marcin Bardziński
46. Marcin Dziób
47. Paulina Kotlarska
48. Dorota Rucińska
49. Rafał Paradowski
50. Marta Cypel
51. Stefan Czajka
52. Andrzej Kornacki
53. Gmina Piątek
54. Monika Matuszewska
55. Jerzy Gawłowski
56. Rafał Gołębiowski
57. Mariusz Wójtowicz-Podhorski

***Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą dziękuje za udostępnienie fotografii
następującym instytucjom i osobom:***

Narodowe Archiwum Cyfrowe (182, 296, 506, 654, 660, 763–764)

Muzeum Wojska Polskiego (102, 765)

Wojskowe Biuro Historyczne – Centralne Archiwum Wojskowe (190, 568, 690-744, 756–762, 765)

Łukasz Józef Hubacz (688)

Mikołaj Kłorek (764)

Wstęp

Tom, który rozpoczyna cykl wydawniczy „Bitwa nad Bzurą 1939 w dokumentach i wspomnieniach”, poświęcony jest 14 Poznańskiej Dywizji Piechoty. W latach II Rzeczypospolitej kontynuowała ona tradycje bojowe 1 Dywizji Strzelców Wielkopolskich z okresu Powstania Wielkopolskiego¹, odsiecz Lwowa oraz walk na Froncie Litewsko-Białoruskim w 1919 r. Na początku 1920 r. 1 Dywizję Strzelców Wielkopolskich przemianowano na 14 Dywizję Piechoty, a jej pułki (1, 2, 3 i 4 Pułk Strzelców Wielkopolskich) na 55, 56, 57 i 58 pp, natomiast 3 pułk artylerii polowej stał się 14 pułkiem artylerii². W tym składzie dywizja uczestniczyła w wojnie polsko-bolszewickiej, chlubnie wyróżniając się w bitwie warszawskiej i niemeńskiej, za co Naczelny Wódz udekorował chorągwie wszystkich jej pułków piechoty srebrnym krzyżem Orderu Virtuti Militari. Tym najwyższym odznaczeniem bojowym uhonorowano również wielu żołnierzy dywizji³.

Po przejściu dywizji na strukturę trzypułkową, 56 pp został włączony do kaliskiej 25 Dywizji Piechoty. W okresie międzywojennym pułki 14 Dywizji Piechoty Wielkopolskiej – taka była jej oficjalna nazwa stosowana w korespondencji – stacjonowały na terenie Okręgu Korpusu nr VII (Poznań). Miejscem postoju dowództwa dywizji, 57 i 58 pp oraz 14 pal była stolica Wielkopolski. 55 pp stacjonował w Lesznie, a jego III batalion w Rawiczu⁴.

1 Zgodnie z rozkazem MSWojsk nr 1200/2 z 10 grudnia 1919 r. w sprawie przeprowadzenia zjednoczenia Armii Wielkopolskiej z Armią Krajową (WBH, CAW, Oddział I Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, sygn. I.301.7.35), wszystkie wielkopolskie pułki, obok nowej nazwy, miały prawo podawać w nawiasach swoje dotychczasowe nazwy i numery.

2 14 Dywizja Piechoty. 1 Dywizja Strzelców Wielkopolskich w wojnie i pokoju, Poznań 1936. Szerzej – B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918–1920*, Koszalin 2010; idem, *Organizacja i rozwój Wojska Wielkopolskiego 1919*, Leszno 2008; idem, *Front Wielkopolski 14 listopada 1919 – 25 marca 1920. Rozkazy Dowództwa Frontu*, Leszno 2008; *Walki powstania wielkopolskiego 1918–1919* (red. nauk. B. Polak, M. Rezler), Koszalin 2010.

3 Patrz – *Wielkopoleanie Kawalerowie Orderu Virtuti Militari 1918–1920* (red. nauk. B. Polak i M. Polak), Koszalin 2010.

4 WBH, CAW, 14 DP, sygn. I.313.14.18, Komunikat dyslokacyjny Okręgu Korpusu VII z kwietnia 1938 r.

W 1939 r., wobec zagrożenia wojennego, decyzją Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych z 23 III 1939 r.⁵ 14 DP przewidziana została do składu mającej powstać armii „Poznań” gen. dyw. Tadeusza Kutrzeby.

Rozkaz mobilizacji nadszedł przed północą 23 VIII 1939 r.⁶. Dywizja mobilizowała się w trybie alarmowym, należąc – poza 55 pp (grupa zielona, terminy mob. od „Z”+18 do „Z”+28) – do grupy niebieskiej, z terminami mobilizacji od „A”+24 do „A”+60. Uzupełniali ją głównie rezerwiści z Wielkopolski, z której pochodziła zresztą większość poborowych zasilających oddziały dywizji w czasie pokoju (Poznań, Kościan, Szamotuły, Jarocin)⁷. Jak podkreśla Waldemar Rezmer⁸, autor monografii armii, był to element bardzo wartościowy, wnoszący do szeregów poczucie ładu, dyscypliny społecznej oraz właściwego podejścia do obowiązków żołnierskich.

Ze względu na potrzeby osłony mobilizacji Poznania, który był pod tym względem bardzo trudnym garnizonem, inspektor armii, a więc jej przyszły dowódca, uznał za konieczne pozostawienie dywizji w rejonie miasta, odległego od granicy o około 70 km, aż do czwartego dnia po mobilizacji, dostosowując do tego organizację ugrupowania osłonowego armii⁹.

Dywizja miała bronić Poznania oraz obszaru, którego granicą północną był Międzychód – Wronki – Oborniki – Rogoźno, a południową – kanał Obry – Kanał Mosiński – Mosina. Jej południowe skrzydło osłaniała Wielkopolska BK, wzmocniona czasowo wydzielonym z dywizji 55 pp oraz I/14 pal. Po realizacji zadań osłonowych dywizja powinna odejść na główną pozycję obrony armii, zajmując stanowiska w jej centrum w rejonie Ślesina. Odcinek osłony dywizji był bardzo szeroki, wynosił bowiem ponad 60 km. Z tego względu została ona na czas osłony wzmocniona m.in. 7 psk z Wielkopolskiej BK oraz gros Poznańskiej Brygady ON (bataliony „Poznań I”, „Poznań II”, „Opalenica”, „Szamotuły”, „Oborniki”)¹⁰.

Generał brygady Franciszek Wład zdecydował zorganizować obronę Poznania na linii fortów pruskie, powierzając jej kierownictwo świeżo przybyłemu dowódcy PD płk. Mieczysławowi Łukoskiemu. Forty oczyszczono, wykopano rowy przeciwczołgowe i zasieki z drutu kolczastego. Na przedpolu miasta, na linię jezior Stęszew – Niepruszewo – Kiekrz wysunięto bataliony ON. Pozostałe odcinki pozycji osłonowej miały być jedynie dozorowane. Kontakt z nieprzyjacielem miały jako pierwsze nawiązać komisariaty Straży Granicznej oraz oddziały rozpoznawcze dywizji.

Już wcześniej, w marcu 1939 r., niektóre oddziały (np. III/55 w Rawiczu, I/57 pp) zostały wzmocnione do stanów wojennych. W połowie maja wzmocniono również 58 pp i 14 pal.

5 *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, T. I, *Kampania wrześniowa 1939*, cz. 1. *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951, s. 285–286. Dokument zawierający zadanie armii z odrębnymi poprawkami Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych opublikowano w wydawnictwie: *To proste – będziemy się bić. Przygotowania obronne (marzec – sierpień 1939)*, opr. A. Wesołowski, K. Stepan, Warszawa 2012, s. 71.

6 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje 14. Dywizji Piechoty (Poznańskiej)*, Gdańsk 2003, s. 51.

7 *Ibidem*, s. 83.

8 W. Rezmer, *Armia „Poznań” 1939*, Warszawa 1992, s. 26. O postawie społeczeństwa Wielkopolski wobec zagrożenia wojennego – P. Bauer, B. Polak, *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939 r.*, Poznań 1982, s. 15 i n. Na temat morale jednostek armii „Poznań” – A. Wesołowski, *Morale żołnierza w bitwie nad Bzurą* (w:) *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą*, Warszawa 2005, s. 167–184.

9 T. Kutrzeba, *Wojna bez walnej bitwy*, Warszawa 1998, s. 247.

10 Szerzej – Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje...*, s. 84–90.

57 i 58 pp w chwili ogłoszenia mobilizacji znajdowały się na obozie ćwiczebnym w Biedrusku¹¹, skąd wieczorem 23 VIII marszem pieszym przeszły do Poznania, przystępując do czynności mobilizacyjnych, które wykonano bardzo sprawnie. Po ich zakończeniu I/14 pał odszedł do 55 pp, dokonano też dalszych koniecznych przesunięć. 27 VIII pułki dywizji zajęły swoje odcinki obronne. Po otrzymaniu rozkazu do przyjęcia zasadniczego ugrupowania osłonowego na przedpole, ku granicy, wysunięto pododdziały rozpoznawcze, a także patrole saperskie, które miały wykonać zniszczenia uprzedzające. Oddział rozpoznawczy „Międzychód” stanowiła dywizyjna kompania kolarzy, OR „Zbąszyń” – pluton kolarzy z kompanii zwiadowców 57 pp i pluton 71 sam. kompanii czołgów rozpoznawczych, a OR „Wolsztyn” – gros tej kompanii.

Pododdziały 55 pp, który od czerwca 1939 r. podlegał dowódcy Wielkopolskiej BK, tworzyły OW „Leszno” (wzmocniony I/55 pp) i OW „Rawicz” (wzm. 8/55 pp), pozostałe pododdziały obsadzały odcinki „Śrem” i „Zaniemyśl”. Pułk został w końcu marca wzmocniony rezerwistami do ok. 2,5 tys. żołnierzy¹². Ze względu na zagrożenie nie uczestniczył w letniej koncentracji dywizji, lecz szkolił się w rejonie garnizonów, a część pododdziałów pracowała przy przygotowaniu umocnień polowych planowanej pozycji opóźniania nad Wartą. Od początku sierpnia w garnizonie leszczyńskim i rawickim, gdzie stacjonował III batalion, panował stan ostrego pogotowia i oczekiwanie na mobilizację¹³.

Pierwszy dzień wojny na obszarze 14 DP minął pod znakiem działań pododdziałów rozpoznawczych w rejonie Zbąszynia, Nowego Tomyśla i Kopanicy¹⁴.

55 pp z Leszna w pierwszych dniach wojny działał w składzie Wielkopolskiej BK gen. bryg. Romana Abrahama. Pułk, ze względu na stacjonowanie w Lesznie i Rawiczu, przewidziany był do współpracy z Wielkopolską BK, przechodząc w czerwcu 1939 r. czasowo pod rozkazy jej dowódcy. Wybuch wojny zastał żołnierzy obu garnizonów 55 pp na stanowiskach. Jako pierwsi nawiązali kontakt bojowy z Niemcami w rejonie Rawicza żołnierze 8/55 pp. Pod Poniecem aktywnie działała kompania zwiadowców pułku, współdziałając z kolarzami 17 puł oraz żołnierzami batalionu ON „Rawicz”.

Reakcją dowodzącą w Lesznie mjr. Jana Dymowskiego na wiadomość o napadzie dywersantów na budynek Straży Granicznej było wysłanie samochodami 2/55 pp kpt. Edmunda Lesisza. Wkrótce dali o sobie znać w mieście miejscowi Niemcy, strzelając do żołnierzy. Od kuli dywersanta poległ pierwszy żołnierz pułku – strzelec Paweł Koprykowski. Ognisko dywersji zlikwidował pluton artylerii pułkowej kpt. Ludwika Śnitki, oddając kilka strzałów artyleryjskich¹⁵.

2 IX dowódca dywizji otrzymał rozkaz przekazania obrony Poznania Podolskiej Brygadzie Kawalerii oraz odejścia na wschód Warty w rejon Swarzędza do odwodu armii, pozostawiając na miejscu 14 baon saperów i dywizyjną baterię przeciwlotniczą.

11 Patrz – WBH, CAW, 14 DP, sygn. I.313.14.46, materiały dotyczące letniej koncentracji 14 DP z sierpnia 1939 r. z uwzględnieniem „potrzeb chwili”.

12 Do tego czasu w 55 pp cztery kompanie (w tym dwie w rawickim III batalionie) były skadrowane. W 57 pp skadrowany był I i III batalion. Ibidem, sygn. I.313.14.59, Imienna obsada personalna ofic. pułków 14 DP w okresie zimowym 1938/39 r. oraz na okres letni 1939 r.

13 P. Bauer, B. Polak, *55 Poznański Pułk Piechoty w obronie Ojczyzny*, Leszno 1979, s. 54 i n.

14 Walki o Zbąszyń opisał w swoich wspomnieniach dowódca działającego tam oddziału rozpoznawczego, a zarazem dowódca kompanii zwiadowców 57 pp por. Władysław Polaszek. W. Polaszek, *Twierdzą nam będzie każdy próg. Z dziennika dowódcy kompanii*, Białystok 1999, s. 41–48.

15 P. Bauer, B. Polak, *55 Poznański...*, s. 77–92 oraz relacje oficerów pułku opublikowane w zbiorze.

Żołnierze poznańskiej dywizji nie byli psychicznie przygotowani na ewentualność odwrotu. Rozkaz opuszczenia Poznania, odchodzenia na wschód bez walki był dla nich szczególnie przykry i niezrozumiały. „Poznań był naszym pokojowym garnizonem, którego chcieliśmy bronić jak najlepiej i jak najdłużej. A teraz mieliśmy opuścić miasto bez walki” – wspomina oficer operacyjny dywizji por. dypl. Zygmunt Zawadzki – „My, oficerowie sztabu dywizji, rozumieliśmy racje wyższego dowództwa, ale jak mieliśmy to wytłumaczyć naszym żołnierzom i ludności cywilnej. [...] Widziałem ból i żal w oczach mieszkańców miasta i pamiętam słowa: »Nasze wojsko odchodzi«”¹⁶.

Gdy gros dywizji szykowało się do opuszczenia grodu Lecha, walki na odcinku 55 pp weszły w nową fazę. Rano 2 IX płk Władysław Wicierzyński dał dowódcy III/55 pp ppłk. Romanowi Jabłońskiemu rozkaz wyparcia Niemców ze Wschowy (wówczas Fraustadt). Wysłany autobusami do Sarnowy oddział szybko wyparł nieprzyjaciela, który uszedł za pas graniczny. Inny oddział wypadowy, dowodzony przez kpt. Edmunda Lesisza, zaatakował niemiecki posterunek graniczny w Geyersdorf (Dębowa Łęka), a następnie dotarł pod Wschowę, przekraczając granicę Rzeszy. Tak więc dwa pododdziały pułku znalazły się w tym dniu na obszarze wroga, prowadząc aktywne rozpoznanie¹⁷. Od 4 IX pułk działał w składzie macierzystej dywizji, kolejnymi marszami nocnymi przegrupowując się w rejon Kutna.

Nastąpił okres kilkudniowych marszów, wyczerpujących siły fizyczne i źle oddziałujących na psychikę żołnierzy, którym rozkazy dowódców kazały się cofać bez walki. W ciągu siedmiu kolejnych nocy oddziały przebywają po 200–250 km. Dochodził do tego widok niedoli uciekającej ludności cywilnej, pomieszananej z kolumnami wojska. „Ludność prze na wschód, ale dokąd i w jakim celu nikt nie wie. [...] Wszystkie dzieci na setkach wozów głośno płakały” – pisze w swojej relacji dowódca artylerii dywizyjnej 14 DP płk Zygmunt Karasiński¹⁸.

9 IX w rejonie na południe od Kutna sztab dywizji dowiedział się o czekającym 14 DP zadaniu uderzenia przez Bzurę w składzie Grupy Operacyjnej gen. bryg. Edmunda Knolla-Kownackiego. Natychmiast zostają wysłane oddziały rozpoznawcze – kawaleria dywizyjna i dywizyjna 71 kompania kolarzy. „Zauważamy – pisze por. dypl. Zawadzki – że zachowanie naszych żołnierzy, zmęczonych długotrwałymi marszami i zniechęconych opuszczeniem Wielkopolski bez walki, zmieniło się. We wszystkich oddziałach widać było poprawę nastrojów, zapał i chęć do walki”¹⁹.

Dywizja miała zdobyć przedmoście Balków – Goślub i dalej nacierać na Piątek. Dowódcy pułków dowiadują się o ogólnym położeniu: armia „Łódź” cofa się na Warszawę, Niemcy posuwają się na wschód, od północy ich marsz osłaniają oddziały 30 Dywizji Piechoty. Wiedzano, że siły 30 DP skupione są w dwóch grupach: słabszej w Łęczycy i silniejszej w rejonie Piątku, w środku zaś znajdowała się znaczna luka. Zamierzając rozbić tę dywizję, gen. Knoll-Kownacki postanowił uderzyć frontalnie 25 DP w kierunku Łęczycy i 14 DP w stronę Piątku. Na tyły Niemców miała wejść 17 DP, wykorzystując lukę między Łęczycą a Piątkiem.

Dowódca dywizji obserwował pierwszą fazę natarcia z punktu obserwacyjnego dowódcy 55 pp na wzgórzu z wiatrakami koło dworu Ktery. O godz. 18.00 na odgłos trąbki rozpoczął

16 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje...*, s. 101.

17 P. Bauer, B. Polak, *55 Poznański...*, s. 88–91.

18 Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, dalej IPMS, sygn. B.I.35.A. Relacja opublikowana w zbiorze.

19 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Bóg – Honor – Ojczyzna. Wspomnienia*, Gdańsk 2007, s. 52.

akcję 55 pp. Po sygnale do natarcia I i II batalion ruszyły przez szeroką na dwa kilometry dolinę z licznymi kanałami, dzielącymi ich od Bzury. Bez większych trudności bataliony przekroczyły rzekę i uchwyciły jej południowy brzeg.

I/55 pp, mimo wsparcia artylerii, nie udało się zdobyć Głupiejewa, bronionego przez kompanię 6 pp (30 DP). II batalion zajął Balków, ale wkrótce znalazł się pod silnym ogniem bocznym. Dowódca lewoskrzydłowej 6/55 pp por. Teobald Handke, nie zważając na to, kontynuował pościg w kierunku Stawów, pociągając za sobą dwa plutony 5 kompanii. Niestety w toku dalszej walki, rozgrywającej się w ciemnościach, poniosła ona znaczne straty, a ranny por. Handke dostał się do niewoli. Żołnierze pozbawieni dowódcy rozbili się na kilka grup, które usiłowały wycofać się za Bzurę. Największą, liczącą ponad stu żołnierzy, grupę wyprowadził ppor. Józef Gędzielewski. W tej sytuacji dowódca pułku, po porozumieniu z dowodzącym natarciem płk. Mieczysławem Łukoskim, zdecydował się na przerwanie walki, gdyż dalsze nocne działanie nie rokowało powodzenia²⁰.

W natarciu w kierunku Piątku 57 pp (bez III batalionu, pozostającego w odwodzie dywizji) miał nacierać na lewym skrzydle, mając jako bezpośrednie wsparcie II/14 pal. Jego zadaniem było uchwycenie linii Goślub – Piekary, a następnie zdobycie Piątku. Pułk rozpoczął natarcie 9 IX o godz. 18, stosunkowo łatwo zajmując dwór Goślub. Dalsze natarcie I/57 pp nie miało jednak powodzenia, a silny ogień czołowy i boczny zatrzymał jego ruch. Również natarcie II/57 zakończyło się niepowodzeniem. Okazało się bowiem, że znajdujący się w Piątku sztab 30 DP na wiadomość, że Polacy przełamali obronę znajdującego się na północ od miasta III/6 pp, skierował mu na pomoc wszystkie siły, jakie mógł zadysponować.

Rankiem 10 IX 14 DP wznowiła natarcie. Ppłk dypl. Tomasz Rybotycki, uznając, że dotychczasowymi siłami nie przełamie obrony niemieckiej, wprowadził na prawym skrzydle odwodowy III batalion. Zadbął również o solidne przygotowanie artyleryjskie z udziałem 14 dac. 57 pp wyruszył około godz. 6.00 i w zaciętej walce do godziny 13 zdobył Piątek. Hans Breithaupt w książce „Die Geschichte der 30. Infanterie-Division 1939–1945” tak przedstawia włamanie się do miasta widziane ze strony wroga: „Z narastaniem dnia znów rozlega się wrzawa walczącej piechoty i o godz. 6.30 zaczął walić silny ogień nieprzyjaciela. Jedno z pierwszych uderzeń rani dowódcę dywizji w ramię, a po tym nadchodzą już meldunki z pułków o rozpoczętym na całej szerokości frontu ataku. W rzeczywistości nieprzyjaciel w ciągu nocy przerzucił całą dywizję przez Bzurę i uderza teraz z zachodu i północy na Piątek”²¹.

Ten sam autor podkreśla, iż nacierających ożywiała desperacka wola zadania ciosu lewemu skrzydłu 8 armii, aby zażegnać niebezpieczeństwo jej marszu na Warszawę. Jako potwierdzenie przytacza fakt, że niektóre miejscowości (np. Janowice, Stawy, Irenów) pięciokrotnie przechodziły z rak do rąk.

Obie strony ponoszą ciężkie straty. Ginie m.in. dowódca II/57 pp mjr Karol Wieczorek, wielu oficerów i szeregowych. Pułki biorą licznych jeńców z 30 DP, zdobyty zostaje wóz dowodzenia dowódcy 30 DP wraz z mapami z naniesioną sytuacją bojową. Niemieckie batalio-

20 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje...*, s. 117–118; P. Bauer, B. Polak, *55 Poznański...*, s. 105–109.

21 H. Breithaupt, *Die Geschichte der 30. Infanterie-Division 1939–1945*, Bad Nauheim 1955, s. 25. Wiele szczegółów zawierają wspomnienia dowódcy kompanii 6 pp (30 DP) – Ch. Kinder, *Männer der Normark am der Bzura. Aus den Gefechts-handlungen einer Infanteriedivision in Polen*, Berlin 1941.

ny bronią się zażarcie. Por. Zawadzki, wysłany na pole walki I/57 pp w rejonie wzg. 108 pod Goślubiem zapamiętał: „Gdy około godz. 13.00 znalazłem się na wzgórzu 108, widziałem wielu poległych, na przykład Polaka i Niemca przeбитych wzajemnie bagnetami (drugi raz podobną sytuację widziałem na wzgórzu 593 pod Monte Cassino 17 maja 1944 roku)”²².

Pobite oddziały niemieckiej 30 DP zaczęły odpływać na południe. Kronikarz 30 DP opisuje ten moment: „Po wielogodzinnej walce nastąpił kryzys [...]. Na całej szerokości zauważyć już można wycofywanie się niektórych oddziałów, własna artyleria nie jest w stanie zatrzymać nieprzyjaciela, jej ogień jest często za krótki i zagraża własnej piechocie”²³.

Wkrótce potem ranny gen. Kurt von Briesen odjechał do szpitala polowego, a zastępujący go gen. mjr. Basler, dowódca 26 pp, uznał, że dalsze utrzymanie Piątku nie jest możliwe. W południe 10 IX, po ciężkich walkach ulicznych, Piątek został zdobyty przez żołnierzy 57 pp.

Widząc załamywanie się obrony niemieckiej 30 DP, która rozpoczęła odwrót, gen. Wład zarządził pościg w kierunku południowo-wschodnim w celu uchwycenia kompleksu lasów Witów. Miały go kontynuować 55 i 58 pp, a 57 pp, wykrwawiony w walkach o Piątek, przeszedł do odwodu. W czasie marszu przez całą noc walczone ze znajdującymi się na tyłach rozbitkami spod Piątku, którzy usiłowali przebić się w kierunku Zgierza. Pułki wzięły przy tym wielu jeńców²⁴.

Kronikarz 30 DP przyznaje, że odwrót sił głównych 26 pp spod Piątku stał się dla nich „prawdziwą klęską”. „Gdzieś około 12 kilometrów na południe od Piątku, niedaleko Gieczna, 10 kompania maszerująca na czele straży przedniej, w nocy niespodziewanie natknęła się na nieprzyjaciela. Siły nieprzyjacielskie, którym na zachód od Piątku udało się przełamać linię frontu, rozlokowały się tu niepostrzeżenie w zasadzce po obu stronach drogi odwrotu i prowadziły gwałtowne ostrzeliwanie kolumny. Zainicjowane przez majora Nickela (dowódca III/26 pp – AW), tuż po pokonaniu początkowego zaskoczenia, natarcie przeciwko zagnieżdżonemu i ukrytemu nieprzyjacielowi nie odniosło powodzenia. Tylko w wyniku dużych strat, wymijając od wschodu, udało się obejść pozycję ryglową nieprzyjaciela. W tej operacji szyk batalionów zupełnie się załamał”²⁵. 26 pp przestał czasowo istnieć jako zorganizowana jednostka.

Warto podkreślić, że żołnierze jednostek 30 DP, wyparci z Piątku w odwrocie na południe, wyłapywani byli również przez oddziały 17 DP. Istotnym odciążeniem dla żołnierzy gen. Włada była akcja oddziału rozpoznawczego tej dywizji złożonego z jej kawalerii dywizyjnej, dowodzonej przez mjr. Władysława Szczerbika i 72 kompanii czołgów rozpoznawczych, które w lesie Gieczno całkowicie zaskoczyły niemiecki dywizjon artylerii ciężkiej ostrzeliwujący Piątek, będący już w rękach Polaków. Zdobyto przy tym 12 haubic 100 mm²⁶.

W dniu 11 i 12 IX dywizja prowadziła działania w kierunku Strykowa. Jej przeciwnikiem było gros niemieckiej 10 DP (zwłaszcza 85 i 41 pp), jak również część 24 DP (31 pp). Walczono z nimi pod Pludwinami i Wolą Błędową. Obie strony poniosły ciężkie straty, w II/85 pp w walce z 55 pp poległ jego dowódca mjr Schmidtkanz, natomiast 31 pp w walkach z 58 pp stracił dowódcę III batalionu ppłk. Neumeistra, a wszyscy czterej dowódcy kompanii tego batalionu zostali ranni²⁷.

22 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje...*, s. 124.

23 H. Breithaupt, op.cit., s. 25–26.

24 Szerzej – S. Jakiel, *Wrzesień zwiadowców 58 Pułku Piechoty Włkp.*, Poznań 1989, s. 51–100.

25 H. Breithaupt, op.cit., s. 27.

26 W. Rezmer, op.cit., s. 243.

27 BAMA, sygn. RH37/2152, *Kriegstagebuch des Infanterie Regiment 85. Feldzug Polen*.

Wieczorem 11 IX prowadzące pościg siły główne 58 pp podeszły pod wieś Pludwiny, nawiązując styczność z obsadzającym miejscowość III/41 pp (10 DP). III/58 pp mjr. Franciszka Zajączkowskiego przejściowo opanował wieś, a II/58 pp mjr. Pawła Kołyszki – Karnków i Popówek. Wkrótce niemieckie przeciwuderzenie odrzuciło III batalion. Próby zdobycia wsi były ponawiane, ale bez rezultatu. Pułk do czasu rozwinięcia ciężkiej artylerii przeszedł do obrony przed Wołą Mąkolską oraz w Karnkowie i Popówku.

Walki o Pludwiny, które trwały przez całą noc i następny dzień 12 IX, a miejscowość kilkakrotnie przechodziła z rąk do rąk, zapisały się złotymi zgłoskami w historii pułku, a żołnierze niemieckiego 41 pp długo wspominali przeżycia w „piekle pod Pludwinami” (*in der Hölle von Pludwiny*)²⁸. Potwierdzają to zapisy w dzienniku działań III/41 pp (*Feldzug Polen. Kriegstagebuch des III/Inf.Rgt.41 für Zeit vom 24.8 – 31.10.1939*) i innych dokumentach zachowanych w niemieckim archiwum wojskowym we Freiburgu. Oto wybrane zapisy tego dziennika: „11 IX, godz. 17.00: Nasza czołowa kompania (ppor. Hornbach) właśnie wkroczyła do lasu 1,5 km wschód od Pludwin, gdy z przodu i ze wszystkich stron rozpoczął się silny ogień karabinowy. Nieprzyjemnie dawali się we znaki strzelcy z drzew (*Baumschützen*) [...]. Godz. 18.00: Natarcie Polaków i naszego batalionu zderzyły się wzajemnie. Godz. 18.30: Przeciwnatarcie nieprzyjaciela odparte przez 11 kompanię. Miejscowość w naszym posiadaniu. [...] Silny ogień artylerii na skraj lasu i stanowisko dowodzenia batalionu. Według zeznań polskich jeńców, naprzeciw nas znajduje się świeżo ściągnięta z Poznania 14 Dywizja”²⁹.

O tym, że Niemcy wiedzieli kto jest ich przeciwnikiem potwierdza zapis w dzienniku działań 41 pp pod datą 12 IX: „Chodzi o poznański 58 pułk piechoty, który jeszcze jest w pełni zdolny do walki”³⁰.

Odniesienie sukcesu, który wydawał się bliski, uniemożliwiła niemiecka artyleria. Jak podaje historia niemieckiej 10 DP³¹, do ostrzeliwania Mąkolic użyto w nocy z 11/12 IX całości artylerii dywizyjnej. Jej nawały spadły na znajdujące się w miejscowości polskie dowództwa, artylerię i tabor. Szczególnie dotkliwe straty poniosło dowództwo 7 pac, I dywizjon 7 pac i 14 dac. Zginął dowódca 7 pac, płk Tadeusz Bodnar³².

W południe 11 IX dowódca 55 pp płk. Wicierzyński otrzymał rozkaz opanowania wsi Koźle i Osse, jako podstawy wyjściowej do dalszych działań. Po opanowaniu obu miejscowości wyszło natarcie niemieckiego 85 pp (z 10 DP), które odrzuciło III/55 pp ze wsi Sadówka, odbitej jednak wkrótce polskim przeciwuderzeniem. W walkach w tym rejonie 55 pp, a także wspierający go I/14 pal poniosły znaczne straty. Polegli m.in. dowódca 1 kompanii por. Edward Lis, por. Stanisław Rybczyński, a także dowódca 3 kompanii ckm ppor. rez. Stanisław Bazylewicz. Ranę odniósł dowódca pułku, ale nadal dowodził. Ranni zostali również dowódcy dwóch baterii: kpt. Zygmunt Lisowski (1/14 pal) i kpt. Zygmunt Piechocki (2/14 pal)³³.

28 *Mit dem XIII Armeekorps in Polen. Ein Erinnerungsbuch*, München 1940, s. 38.

29 Wydana w czasie wojny publikacja o dziejach tego batalionu – *Feldzug Polen. Kriegstagebuch des III/Inf.Rgt.41 für Zeit vom 24.8 – 31.10.1939*, b.m. i r.

30 BAMA, sygn. RH 37-7125, *Kriegstagebuch Inf. Rgt. 41*.

31 A. Schmidt, *Geschichte der 10. Division. 10 Infanterie-Division (mot.). 10 Panzer-Grenadier-Division 1933 – 1945*, Bad Nauheim 1963, s. 39.

32 W. Rezmer, op.cit., s. 271.

33 H. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje...*, s. 129–143; P. Bauer, B. Polak, *55 Poznański...*, s. 113–117.

Jednocześnie zaszła potrzeba udzielenia pomocy znajdującej się pod Głownem Wielkopolskiej BK, której gen. Wład oddał I/57 pp mjr. Stanisława Hrycka. Gen. Abraham wspomina o tym z wielką wdzięcznością w swoje książce „Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury”: „Generał Wład, dowódca 14 Dywizji Piechoty, który sam od dwóch dni znajduje się w ciężkiej walce, znając krytyczne położenie swojego najbliższego sąsiada Wielkopolskiej Brygady Kawalerii, oddaje z własnej woli do naszej dyspozycji swój ostatni odwód, batalion z artylerią pułkową. [...] Szczerze wzruszył nas ten przejaw tak naturalnego, prawdziwego koleżeństwa broni”³⁴. Rano 12 IX batalion mjr. Hrycka rozpoczął zgodnie z planem natarcie wzdłuż szosy Helenów – Głowno, jednak przed skrajem miejscowości natrafił na opór, którego nie potrafił złamać. Ze względu na obchodzenie jego skrzydła, spowodowane niewyruszeniem sąsiada (7 psk), batalion musiał wycofać się na podstawę wyjściową. Nowe natarcie wyruszyło o godz. 15. Początkowo rozwijało się pomyślnie, ale później opór niemiecki w pasie natarcia sąsiadującego z nim 15 puł gwałtownie wzrósł. W tej sytuacji mjr. Hrycek ocenił, że osamotniony batalion nie ma szans na zdobycie Głowna, przerwał natarcie i wycofał się na południowy skraj Woli Zbrożkowej. Gen. Abraham po wizycie w batalionie doszedł do przekonania, że posiadanymi siłami nie zdobędzie Głowna, dlatego zwrócił się do dowódcy GO gen. bryg. Mikołaja Bołtucia o przeprowadzenie wspólnej akcji na Głowno. Zanim jednak skupiono odpowiednie siły, natarcie odwołano, a brygadzie polecono wycofać się za Bzurę.

Gen. Wład planował rano 13 IX przystąpić wraz z 4 DP z armii „Pomorze” i Wielkopolską BK do natarcia w kierunku Strykowa. Dowódca Grupy Operacyjnej, gen. bryg. Edmund Knoll-Kownacki, wizytując dowództwo dywizji, zaakceptował ten plan i potwierdził go w swoim rozkazie operacyjnym. Wielkim i przykrym zaskoczeniem było więc przybycie wkrótce po jego odejście oficera łącznikowego z rozkazem armii nakazującym przerwanie bitwy, oderwanie od nieprzyjaciela i wycofanie na północny brzeg Bzury.

Gen. Kutrzeba, zmieniając 12 IX plan bitwy, postanowił przerwać natarcie na Stryków i po przegrupowaniu skierować grupę gen. Knolla-Kownackiego pod Sochaczew, skąd natarciem miał on otworzyć drogę dla reszty obu armii do Warszawy. Do osłony tego manewru rzucono z rejonu Łowicza dywizję armii „Pomorze”³⁵.

Rozkaz o przerwaniu natarcia przyjęto w oddziałach z ogromnym rozczarowaniem, wręcz oburzeniem: „[...] odwrót – ocenia szef sztabu 14 DP ppłk dypl. Jan Kobylański – oznaczał przekreślenie dotychczasowych sukcesów i dowódca dywizji zdawał sobie sprawę, że bez uzupełnienia i wypoczynku 14 dywizja już nie będzie w stanie wydobyć z siebie podobnego wysiłku, na jaki się zdobyła w dniach 9–12 IX”.

Krótki odpoczynek, jaki miała dywizja w dniu 13 IX, umożliwił uporządkowanie oddziałów i policzenie strat w dotychczasowych działaniach. Były one wysokie, zwłaszcza w 55 i 57 pp, sięgając – w zabitych, rannych i zaginionych – około 1400 ludzi.

14 IX zapadły nowe dyspozycje dowódcy armii dotyczące użycia GO gen. Knolla-Kownackiego. Miała ona kontynuować marsz na wschód, aby 16 IX stanąć nad dolną Bzurą i w nocy z 16 na 17 IX rozpocząć natarcie po osi Sochaczew – Warszawa. W myśl rozkazu

34 R. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969, s. 102. Szerzej o walkach w tym rejonie pisze J.S. Tym. *Działania bojowe kawalerii w bitwie nad Bzurą* (w: *Kawaleria samodzielna Wojska Polskiego w bitwie nad Bzurą*, Warszawa 2005, s. 95–117).

35 W. Rezmer, *op.cit.*, s. 299–301.

dowódcy grupy z 15 IX wszystkie trzy dywizje (14, 17 i 25) powinny maszerować na równej wysokości z zadaniem osiągnięcia rejonu wstępnego do natarcia w pasie Plecewice – Kozłów [Szlachecki] Stary. 14 DP (bez pozostawionego w osłonie nad Bzurą 58 pp), znajdująca się na prawym skrzydle, miała osiągnąć rejon Bronisławy – Złota – Szwarocin.

Piękna słoneczna pogoda utrudniała przegrupowanie dywizjom gen. Knolla, coraz silniej atakowanym z powietrza. Zanim zbliżyły się one do rejonu Sochaczewa, ogólna sytuacja uległa zasadniczej zmianie na naszą niekorzyść. Obok 8 armii, która przegrupowywała swoje korpusy, po stronie niemieckiej między Sochaczewem a Łowiczem weszły do walki nowe siły 10 armii. Spod Warszawy ku Bzurze pod Sochaczewem posuwał się XVI KA³⁶. Niemcy utworzyli przyczółki na zachodnim brzegu Bzury po południowej i północnej stronie miasta, a 19 DP (XI KA) wdarła się do lasu Emilianów (umowna nazwa lasu w kształcie litery „L” znajdującego się na wschód od tej miejscowości), ważnego dla dalszego natarcia grupy operacyjnej³⁷.

Marsz 14 DP z powodu zmęczenia żołnierzy rozpoczął się o zmroku 15 IX w dwóch kolumnach: prawoskrzydłowy 57 pp miał osiągnąć las Emilianów i przygotować się do działań w stronę Bzury, a lewoskrzydłowy 55 pp przejść do rejonu Erminów – Bronisławy – Szwarocin. Wieczorem sztab dywizji otrzymał wiadomości od zwiadu artylerii o tym, że Niemcy przekroczyli Bzurę w rejonie Kozłowa Starego i zajęli las Emilianów. Potwierdziły to meldunki 55 i 57 pp. Obecność Niemców na zachód od Bzury oznaczała, że dywizja nie będzie w stanie o świcie 16 IX przystąpić do forsowania rzeki. Nieprzyjaciel trzymał bowiem podstawę wyjściową do natarcia i najpierw trzeba było ją wywalczyć.

Rankiem 16 IX rozpoczął się całodzienny bój dywizji, w osłabionym składzie (bez 58 pp) w rejonie lasu Emilianów, w którym obok 14 DP uczestniczyła 26 DP i częściowo 17 DP. Niestety niemiecki 74 pp (19 DP) umocnił się w tym lesie w ciągu poprzedniej nocy, silnie wspierany przez artylerię 19 DP³⁸. Doprowadziło to do załamania porannych natarć 57 pp, w których zabrakło współdziałania z 18 pp (26 DP).

O godz. 11.00, gdy rozpoczęło się trzecie natarcie 57 pp na las Emilianów, nastąpił nalot niemiecki, po czym na kierunku dw. Złota ukazały się niemieckie pojazdy pancerne 1 DPanc. Pierwsza fala czołgów rozbiła III/57 pp i znajdującą się na stanowiskach 4 baterię 14 pal, a potem całkowicie zniszczyła 14 dac, kierując się na Jeziorko – Kocierzew Południowy. Zagrożony sztab dywizji odskoczył do Karnkowa, gdzie znajdował się 58 pp i III/14 pal. Pułk ten, zaalarmowany na czas, stawiał skutecznie czoła nacierającej fali. Przed południem 16 IX 58 pp znajdował się w rejonie Karnków – Błędów. Około godz. 11 przybył do pułku gen. Wład, informując o zbliżających się czołgach, które wcześniej zaatakowały 57 pp.

Umożliwiło to ppłk. Tomiakowi przygotowanie pułku do odparcia ataku. II/58 pp obsadził rejon Błędów – Karnków, a I/58 wieś Różyce. Do walki przygotowały się 7 i 8/14 pal oraz kompania ppanc pułku. Czołgi dotarły do jego stanowisk między 12.00 a 13.00. Główna fala posuwała się na Karnków i wzdłuż zabudowań Róžyc. Pułk w ugrupowaniu przeciwpancernym przyjął uderzenie czołgów, unieruchamiając kilkanaście maszyn. „Pozwalam im

36 Szerzej – R. Elble, *Die Schlacht an der Bzura im September 1939 aus deutscher und polnischer Sicht*, Freiburg 1975, s. 172 i n.

37 Szerzej – W. Iwanowski, *Walki GO gen. Knolla-Kownackiego z niemieckim XVI KPanc 16–17 IX 1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1972, nr 2 i 4 oraz L. Grzywacz-Świtalski, *Walki 57 pp o las Emilianów 15–17 IX 1939*, ibidem, 1973, nr 2.

38 A. Wasner, *Inf- und Pz. Gren. Regiment 74. Erinnerungen an der Weg des Regiments durch Polen, Holland, Belgien, Frankreich und Russland 1939–1945*, b.m. i r., s. 43.

się przybliżyć na skuteczność ognia, tj. 700–800 metrów – relacjonuje autor tego sukcesu, działonowy działka ppanc 58 pp kpr. Edmund Batura³⁹ – oddaję pierwszy strzał skuteczny, potem puszcza jeden za drugim. Cała akcja nie trwała dłużej jak może 3 minuty, a rezultat był bardzo dobry, bo oddałem 17 pocisków, a unieruchomiłem 13–14 czołgów”. Pozostałe czołgi skręcają na północ i odchodzą w stronę Kiernozi. Największe straty w pułku poniosły tabory i I baon. „Cała wieś Różyce płonie, na podwórzu, na którym są stanowiska ogromny żar” – relacjonuje por. Andrzej Bielicki⁴⁰.

Część czołgów skierowała się na Wicie na tyły 57 pp, gdzie jednak napotkały opór i poniosły straty. Około godz. 14 czołgi zaatakowały w rejonie Szwarocina 55 pp, który zdążył już przygotować zaporę, niszcząc kilka kolejnych wozów. W walce z czołgami najbardziej ucierpiał I batalion tego pułku, z jego resztek płk Wicierzyński stworzył odwód pułku. W czasie walk Niemcy wkroczyli do wsi Jasieniec, gdzie znajdował się punkt opatrunkowy 55 pp, mordując ok. 50 rannych. Jednym z dwóch ocalałych był 15-letni Tadeusz Starzyński, najmłodszy żołnierz jednostki⁴¹.

O godz. 15 gen. Wład osobiście poprowadził 58 pp na Kocierzew Południowy, Wicie i Litynek, aby odeprzeć piechotę, która – jak sądzono – będzie posuwała się za czołgami. Ze względu na działania 57 pp nie mogła ona jednak wyjść z lasu Emilianów.

Obraz zmagania dywizji w tym niewątpliwie najcięższym boju, jaki stoczyła we wrześniu 1939 r., ukaże się w pełniejszym świetle, jeśli uwzględnimy działania strony przeciwnej. Przeciwnikami 14 DP w dniu 16 IX była 1 DPanc i 19 DP.

W materiałach obu dywizji podkreśla się, że prowadzono „zacięte walki z wrogiem, który nie tylko bronił się, ale w niektórych miejscach ciągle przechodził do przeciwnatarcia”. Jako przykład podaje się walki o las Emilianów, o który toczono zaciekle zmagania. Niemcy, ze względu na jego charakterystyczny układ na mapie, ochrzcili go „laskiem z cholewami” (*Stiefelwaldchen*). Autor historii 74 pp (19 DP) uznaje walki o ten las za najkrwawszy bój (*das verlustreichste Gefecht*), jaki pułk, a zwłaszcza jego III batalion, stoczył w kampanii w Polsce. Poległ dowódca batalionu mjr Wilhelm Germerdonk, a 8 oficerów pułku było rannych⁴². Uporczywe próby zdobycia lasu przez 57 pp i 18 pp (z 26 DP) sprawiły, że 19 DP, której natarcie miało wyruszyć zaraz za czołgami 1 DPanc, nie posunęła się do przodu, a nawet z obawy o swoje lewe skrzydło gwałtownie ściągała posiłki. Mimo to straciła 100 zabitych i 350 rannych⁴³.

Również w materiałach 1 DPanc mało efektywne działanie wchodzącej w jej skład brygady strzelców tłumaczy się tym, że musiała ona również walczyć o ten las, aby zniszczyć „resztki ochotniczego, złożonego głównie ze studentów polskiego pułku, który rankiem tego dnia fanatycznie i rozpaczliwie (*fanatisch und verzweifelt*) nacierał i bronił się przed 19 dywizją”⁴⁴.

Jest faktem, że za czołgami 1 Brygady Pancerniej nie poszła piechota, bez której trudno było utrzymać teren. 1 pułk pancerny, którego rajd wyrządził stosunkowo duże szkody od-

39 Kpr. E. Batura, działonowy działka ppanc 58 pp. Relacja z 13 kwietnia 1980 r. zamieszczona w zbiorze.

40 IPMS, sygn. B.I.35.D, relacja dowódcy 1 kompanii ckm 58 pp, por. A. Bielickiego (zamieszczona w zbiorze).

41 T. Starzyński, *Żołnierska matura* (w:) *Dni klęski, dni chwały...*, s. 287–8.

42 A. Wasner, op.cit., s.33.

43 *Kriegstagebuch der 19 Division über den Polenfeldzug 1939* oraz O. Knobelsdorff, *Geschichte der niedersächsischen 19. Panzer-Division (bis 31 X 1940 19. Infanterie-Division)*, Bad Nauheim 1958.

44 G. Schmidt, *Regimentsgeschichte der Panzer-Artillerie Regiments 73*, Bremen 1959, s. 26.

działom 14 DP, wkrótce utracił wszelką łączność z brygadą i przeczekał noc ukryty w laskach pod Kiernozią, skąd następnego dnia powrócił do dywizji na resztkach paliwa. Również 2 ppanc, odparty pod Szwarocinem przez 55 pp, uformował „jeża” w rejonie Ludwikowa, oczekując do zmroku na nadejście 1 Brygady Strzelców⁴⁵.

Warto wspomnieć jeszcze o nocnej walce 55 pp, opisanej w historii 73 pp niemieckiej 19 DP: „Natarcie 1 DPanc utknęło w rejonie Jeziora. Dla odciążenia prawego skrzydła pułk ma uderzyć do strumienia Witonia na północ od Dw. Szwarocin. [...] Jak tylko kompanie minęły wzgórze na północ od Konstantynowa, wpadły w morderczy ogień z Dw. Szwarocin i wielkiego parku dworskiego. Kompanie podsunęły się na 400 m, potem natarcie zaległo w ciągle wzmagającym się ogniu obrony. Gdy potem rozwinęła walka także na głębokich skrzydłach, pododdziały zostały wycofane na pozycje wyjściowe”⁴⁶.

Po całodziennym boju 14 DP znalazła się w krytycznym położeniu, rozdzielona na odizolowane od siebie zgrupowania pułkowe, bez łączności. Groziło rozerwanie frontu 57 pp, którego bataliony poniosły znaczne straty. Z tego względu, po ustaniu walki, gen. Wład, nie mając łączności z dowództwem GO ani z armią, postanowił nocą z 16/17 IX wyruszyć na północ, aby dołączyć do oddziałów armii „Pomorze”. Swoją decyzję zakomunikował dowódcom o północy 16 IX w Błędowie. Wyruszone około godz. 3.00, kierując się na Hłów. Kolumna składała się z 57 pp (równowartość 1,5 batalionu), 58 pp (bez III batalionu), 6, 7 i 8/14 pal oraz części pododdziałów specjalnych.

55 pp utracił łączność z dowództwem dywizji. Podejmowane próby jej nawiązania kończyły się niepowodzeniem. Wobec braku łączności i sąsiadów, bowiem w ciągu nocy odeszły również znajdujące się na lewym skrzydle oddziały 17 DP, płk Wicierzyński zdecydował się na samodzielny marsz na północ, w nadziei, że dołączy do dywizji. Pułk liczył wówczas już tylko ok. 700 żołnierzy.

W chwili dochodzenia do Hłowa rozpoczęły się naloty lotnictwa niemieckiego. Lotnicze uderzenie w dniu 17 IX spowodowało poważną dezorganizację oddziałów dywizji, znacznie zmniejszając ich szanse na przejście Bzury. W tym dniu Hitler rozkazał rzucać do akcji wszystkie znajdujące się w dyspozycji siły lotnicze, startujące z baz wschodniopruskich, pomorskich i śląskich. „Każdy cel był dobry – pisze autor kroniki 14 DP Hugon Zieliński⁴⁷ – wszystko jedno czy był to oddział, czy pojedynczy żołnierz, czy też ogłupiałe ze strachu dziecko, biegające i schronienia szukające w otwartym polu – bydłęta spod znaku swastyki wprost upajali się w bezkarnym mordzie. Natomiast tam, gdzie zachowały się jeszcze działka przeciwlotnicze, nie byli już tacy bohaterzy”.

Wewnątrz kotła nastąpiło niewyobrażalne stłoczenie oddziałów, a zwłaszcza taborów i służb tyłowych. Były one ogniskami paniki, a całkowicie paraliżując ruch stały się przysłowiową kulą u nogi dla oddziałów liniowych.

Po ustaniu nalotów zdziesiątkowane oddziały dywizji podjęły dalszy marsz. Zaraz po północy 17 IX gen. Wład wysłał oficerów sztabu do dowódców 57 i 58 pp, aby skierować ich jednostki w rejon Witkowic i Kamionu. Wtedy też w lesie w okolicach Bud Starych odbyła

45 R. Stoves, *Die 1. Panzerdivision 1939 – bis 1945*, Bad Nauheim 1961, s. 69.

46 A. Krull, *Das Hannoversche Regiment 73. Geschichte des Panzer-Grenadier-Regiments 73 (vorm. Inf. Rgt. 73) 1939–1945*, b.m. [1967], s. 47.

47 WBH, CAW, kolekcja Wojskowego Instytutu Historycznego (dalej – WIH), sygn. IX.2.3.100, H. Zieliński, *14. Wielkopolska Dywizja Piechoty. Zarys kroniki działań w 1939 r.*

się ostatnia odprawa dowództwa 14 DP. Gen. Wład polecił zniszczyć lub ukryć dokumenty i sztandary oraz maszerować na przeprawę w Witkowicach i Brochowie.

58 pp wraz ze sztabem dywizji skierował się w rejon Witkowic, a wobec niemożliwości przekroczenia w tym miejscu rzeki – do Kamiona. Nad ranem 18 IX nawiązano kontakt z dowódcą III/58 pp mjr. Franciszkiem Zajączkowskim, który miał jeszcze pełne stany, gdyż uczestnicząc w obronie Bzury w rejonie Soboty, uniknął strat, jakie 16 IX poniosły inne jednostki. Polecono mu sforsować rzekę na odcinku Kamion – Przęsławice i utworzyć przyczółek jako podstawę dla przeprawy reszty dywizji. Gdy oficer operacyjny dywizji por. dypl. Z. Zawadzki, znajdujący się przy tym batalionie, po rozpoczęciu przeprawy udał się do generała, aby go powiadomić o jej sprawnym przebiegu, zastał w sztabie w Kamionie jedynie kpt. dypl. Janusza Kodrębskiego, od którego dowiedział się, że gen. Wład został ciężko ranny odłamkami pocisku artylerii ciężkiej i godzinę wcześniej odwieziony na zachód⁴⁸. Dziś wiemy, że zmarł około godz. 18.00 w gajówce Januszew, w obecności oficera wywiadowczego dywizji kpt. Humberta Maculewicza. Z przekazu dowódcy PD płk. Łukoskiego wynika, że generał zbierał różne pododdziały i pojedynczych strzelców 14 DP i czekał aż przejdą rzekę, a wsiałszy na konia, mimo silnego ognia artylerii wydawał rozkazy i mimo próśb otoczenia konno prowadził żołnierzy do przeprawy m. Łażnia – Przęsławice. Wtedy został trafiony w brzuch⁴⁹.

Por. Zawadzki powrócił na miejsce przeprawy III/58 pp, informując mjr. Zajączkowskiego, jak również przybyłego tam dowódcę 55 pp o zranieniu generała oraz niemożliwości jego odszukania. Zastał jednak zmienioną sytuację, gdyż Niemcom udało się odrzucić żołnierzy mjr. Zajączkowskiego z powrotem na zachodni brzeg.

Podjęta o 17.00 próba ponownego sforsowania Bzury przez III/58 pp zakończyła się pomyślnie, ale wkrótce potem czołgi 4 DPanc rozbiły batalion, a ciężko ranny mjr. Zajączkowski dostał się do niewoli, w której wkrótce zmarł z ran.

55 pp, który maszerował samotnie, przeżywając w drodze bardzo intensywne bombardowanie lotnicze, dotarł przed północą 17 IX do gajówki Januszew. Tutaj płk Wicierzyński postanowił podjąć próbę sforsowania Bzury i przebicia się do Puszczy Kampinoskiej. Dopiero nad ranem 18 IX nawiązano kontakt ze sztabem dywizji, skąd uzyskano informację, że ma się ona przeprowadzić pod Witkowicami. Resztki 55 pp zebrały się koło wsi Kamion. Dołączyła tutaj część 58 pp. Wspólne forsowanie Bzury, pod ogniem artylerii niemieckiej z rejonu Wyszogrodu i ostrzałem czołgów, odbyło się na północ od Witkowic. Rzekę udało się przejść, ale silny kontratak niemiecki odrzucił część nacierających z powrotem na drugi brzeg.

14 DP jako zorganizowana jednostka przestała istnieć przed północą z 18/19 IX, ale wiele jej oddziałów przebiło się do Puszczy Kampinoskiej. „Szli ci, co jeszcze nie zwątpili” – wspomina przygotowania do nocnego forsowania Bzury dowódca piechoty dywizyjnej 14 DP płk Mieczysław Łukoski. I dodaje: „Straszny był pod wieczór widok setek białych szmat na domach i w lasach, gdzie poszczególne grupy ostatecznie znękanymi żołnierzy i cywili myślały tylko o poddaniu się”⁵⁰.

48 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Bóg...*, s. 80.

49 Patrz – opublikowane w tomie pismo ks. Józefa Molaka, proboszcza parafii Matki Bożej Królowej Polski w Iłowie, z 27 III 1940 r. do Marty Wład w sprawie pogrzebu jej męża (oryginał w zbiorach Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą) oraz WBH, CAW, Kolekcja WIH, sygn. IX.2.3.100, Płk M. Łukoski, *Zarys kroniki 14. Wielkopolskiej Dywizji Piechoty w kampanii roku 1939*. Materiał opublikowany w zbiorze.

50 Ibidem.

Nocne uderzenie cechował duży impet. „Wiele oddziałów, ba nawet grup [...] – pisze płk Łukoski – samorzutnie rzuciło się na oddziały niemieckie [...]. Nie było rozkazów, ani dowódców, wszyscy wyczuwali doskonale, że tylko pomieszani Niemcy nie są groźni”⁵¹. To samo podkreśla dowódca 57 pp ppłk dypl. Tomasz Rybotycki, stwierdzając: „Najbardziej godna uznania jest determinacyjna wola »honorowego« przekroczenia Bzury i niezostania na zach. brzegu Bzury”⁵².

Ppłk Rybotycki z częścią oddziałów dotarł do rejonu Białej Góry, gdzie spotkał płk. dypl. Jerzego Jastrzębskiego z resztkami Pomorskiej BK. Wieczorem 18 IX udało się im przekroczyć Bzurę na południe od Witkowic. Do Puszczy Kampinoskiej przebiło się około pięciuset żołnierzy pułku. Później do grupy tej dołączył dowódca PD płk Łukoski. Po kilkudniowych próbach wyjścia z puszczy większość, z ppłk. Rybotyckim, dostała się do niewoli. Część żołnierzy III/57 pp prowadzona przez por. Sylwestra Złotkowskiego, który objął batalion po zranieniu mjr. Kępińskiego, brała udział w obronie Palmir, a następnie przebiła się do Warszawy⁵³.

O świcie 18 IX 58 pp, mający siłę zbiorczego batalionu, znajdował się na płn. zach. od Kamionu. Tutaj dołączył III batalion z 9/14 pal, a także część 9 batalionu strzelców. W południe siły te podjęły natarcie po osi Kamion – Bzura – Przęsławice. Odbywało się ono pod intensywnym ogniem niemieckiej artylerii z rejonu Wyszogrodu. Przeprowadzenie nie powiodło, gdyż niemieckie przeciwuderzenie odrzuciło nacierających z powrotem za rzekę. Natarcie powtórzone około godz. 17.00. Tym razem III/58 pp zdołał przekroczyć Bzurę, ale wkrótce w rejonie Przęsławic został rozbity. Grupy, którym udało się dotrzeć do Puszczy Kampinoskiej toczyły tam ciężkie walki o przedarcie się do Warszawy. W ich trakcie poległ dowódca I/58 pp mjr Albin Michalewski, a ppłk Tomiak, jak wielu innych oficerów i podoficerów, dostał się do niewoli. Stosunkowo nielicznym (grupy żołnierzy pod dowództwem dowódcy 2 kompanii ckm kpt. Ksawerego Masiaka i dowódcy 6/58 pp por. Witolda Dalskiego) udało się dotrzeć do Warszawy i wziąć udział w jej obronie.

Pod Kazuniem zebrało się ok. 400 żołnierzy ze wszystkich pułków 14 DP. Utworzono z nich zbiorczy batalion pod dowództwem mjr. Jana Dymowskiego. Wziął on następnie udział w obronie Palmir w grupie płk. Juliana Skokowskiego oraz próbie przebicia się oddziałów gen. Bołtucia przez Łomianki w dniu 22 IX 1939 r.⁵⁴

Dowódca pułku ppłk dypl. Rybotycki kończy swoją relację słowami: „Wszyscy oficerowie, podoficerowie i strzelcy 57 pp i II/14 pal, o których mogę tylko mówić, osobiście zdali chlubnie egzamin bojowy tak w regularnych bitwach w dniu 9 IX, jak i okazali hart ducha i determinację w czasie uderzenia brygady czołgów dnia 16 IX oraz całodziennego bombardowania lotnictwa npla w dniu 17 IX”⁵⁵.

Taką samą ocenę żołnierzy pułku daje oficer II/14 pal, dywizjonu, który stanowił jego bezpośrednie wsparcie: „Żołnierz bił się dobrze, chętnie i zapalczywie. Widziałem rannych w rękę lub ramię, którzy zawiązywali rany chustką lub ściskali ramię sznurkiem i dalej strzelali”.

Jak zgodnie podkreślają autorzy polskich i niemieckich relacji, walki resztek armii w kotle na zachodnim brzegu Bzury i w Puszczy Kampinoskiej odznaczały się wielką gwałtownością, za-

51 Ibidem.

52 IPMS, B.I.35.C. ppłk dypl. T. Rybotycki, *Uwagi i moja relacja o dniach 15–18 września – 14 DP w kampanii 1939 r.* Relacja opublikowana w zbiorze.

53 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje...*, s. 185.

54 Ibidem.

55 IPMS, B.I.35.C. ppłk dypl. T. Rybotycki, *Uwagi i moja relacja o dniach 15–18 września...*

ciętością i determinacją polskiego żołnierza. Dowódca broniącej przepraw 4 DPanc pisze o niepewności położenia dywizji, spowodowanej kolejnymi polskimi próbami sforsowania Bzury⁵⁶. W historii 12 pułku strzelców tej dywizji, który wchodził w skład niemieckiej zapory, tak opisano wydarzenia z 18/19 IX: „Pułk stał się zlepkiem mniejszych i większych grup bojowych, które z męstwem rozpaczy granatami, kolbami i bronią osobistą broniły się i trzymały pękającą tamę kotła [...]. W walce wręcz w ciemną noc dotyk chropowatego polskiego albo gładkiego niemieckiego hełmu odróżniał wroga od przyjaciela, rozstrzygając o życiu lub śmierci”⁵⁷.

To samo dotyczy dalszych kilkudniowych zmagania w Puszczy Kampinoskiej, w których uczestniczyło wielu żołnierzy 14 DP, choć tylko około tysiąc sześciuset, w małych grupach lub pojedynczo, zdołało dotrzeć do stolicy, a niektórzy do Modlina. Niemiecki generał Bade, analizujący te walki z punktu widzenia doświadczeń wojennych, ocenił, że „polskie ataki nie były wprawdzie kierowane w sposób jednolity, były jednak prowadzone z wielką uporczywością i zaciętością”⁵⁸.

Jedynie niewielu żołnierzy jednostek dywizji zdołało uniknąć niewoli. Jednym z nich był oficer operacyjny dywizji por. dypl. Zygmunt Zawadzki. Po dwóch miesiącach pobytu w okupowanym kraju przez Węgry, Jugosławię, potem drogą morską wokół Włoch, dotarł do Francji. Tam w styczniu 1940 r. napisał sprawozdanie z walk dywizji. Jako oficer sztabu Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich uczestniczył w walkach w Tobruku. W czasie kampanii włoskiej pełnił służbę w sztabie 3 Dywizji Strzelców Karpackich, a od stycznia 1945 r. dowodził, jako major dyplomowany, 5 Batalionem Strzelców Karpackich, na czele którego walczył o Bolonię⁵⁹.

Dowódca kompanii zwiadowców 57 pp por. Władysław Polaszek, ranny w bitwie nad Bzurą, dostał się do niewoli niemieckiej, ale wkrótce z niej zbiegł i podobną drogą co por. Zawadzki dotarł do Francji. Jako oficer sztabu 4 Warszawskiego Pułku Strzelców Piesznych walczył w kampanii francuskiej. Internowany z 2 DSP w Szwajcarii, uciekł i po wielu perypetiach dotarł do II Korpusu, biorąc udział w walkach nad Senio i pod Bolonią⁶⁰.

W II Korpusie w 15 Wileńskim Batalionie Strzelców, służył kpt. Władysław Kaniowski, dowódca 6/57 pp⁶¹. Poległ 4 VIII 1944 r. jako zastępca dowódcy tego batalionu; pochowany jest na cmentarzu w Loreto⁶².

Wielu spośród tych, którzy pozostali w kraju, włączyło się w działalność podziemną. II adiutant 58 pp por. Ludwik Gawrych po ucieczce z niewoli wstąpił do Narodowej Organizacji Wojskowej. W powstaniu warszawskim dowodził wywodzącym się z tej organizacji batalionem „Gustaw”, który walczył na Starym Mieście. Po ewakuacji do Śródmieścia objął dowództwo połączonych batalionów „Gustaw” i „Harnaś”.

Dowódca kompanii zwiadu 55 pp por. Kazimierz Kubicki został dowódcą obwodu AK w Kępnie. Aresztowany w listopadzie 1943 r., po kilku miesiącach tortur został za-

56 H. Reinhardt, *Die 4 Panzer-Division vor Warschau und an der Bzura vom 9–20.9.1939*, „Wehrkunde”, 1958, nr 5.

57 O. Schaub, *Aus der Geschichte Panzer-Grenadier-Regiment 12*, Bergisch-Gladbach 1957, s. 27.

58 Mikrofilmy Aleksandryjskie, T-314, r. 550, Oberkommando des Heeres, H. Bade, *Die Bereitstellung des XV AK an der Pilica und Einsatz zwischen Bzura und Warschau*, 15–18 September 1939.

59 Z. Odrowąż-Zawadzki, *Bóg...*, s. 93 i n.

60 Szerzej – W. Polaszek, op.cit.

61 IPMS, sygn. B.I.35.C, kpt. W. Kaniowski, *Przebieg działań 57 pp w kampanii 1939 r.* Relacja opublikowana w zbiorze (s. 414).

62 T. Kryśka-Karski, *Straty korpusu oficerskiego 1939–1945*, Londyn 1996, s. 169.

mordowany w więzieniu w Łodzi. Dowódca 2 kompanii ckm tego pułku kpt. Władysław Korwin-Piotrowski, po jego rozbiciu przez kilka dni z grupą żołnierzy ukrywał się w Puszczy Kampinoskiej, a następnie udał się do Kozienic, gdzie działał w ZWZ-AK. Aresztowany w lipcu 1942 r., więziony był w Częstochowie i Radomiu, a następnie przeszedł obozy koncentracyjne w Auschwitz i Mauthausen-Gusen⁶³.

Po drugiej stronie frontu znalazł się natomiast kpt. Eugeniusz (Jewhen) Pobihuszczyj⁶⁴, oficer kontraktowy narodowości ukraińskiej, w kampanii wrześniowej dowódca 7/57 pp, a następnie II batalionu tego pułku. Po zwolnieniu z niewoli niemieckiej organizował cieszący się złą sławą batalion „Roland”. W grudniu 1941 r. stanął na czele 201 batalionu policji ochronnej, sformowanego z nacjonalistów ukraińskich służących poprzednio w batalionach „Nachtigall” i „Roland”. Jednostka ta dopuściła się wielu zbrodni na ludności cywilnej. Potem był dowódcą batalionu w 14 Dywizji Grenadierów SS. Wojnę zakończył jako pułkownik Ukraińskiej Armii Narodowej.

Powszechnie znane są słowa gen. Tadeusza Kutrzeby, kończące jego rozważania o największej bitwie Września: „[...] przechodząc koło grobów żołnierskich nad Bzurą, niech przyszli nasi dowódcy sprawiedliwie wspomną, że leżą tu jedni z tych, którzy starali się wykonać niewykonalny w 1939 r. obowiązek obrony Polski”⁶⁵.

W pełni odnoszą się te słowa do żołnierzy 14 Wielkopolskiej Dywizji Piechoty, którzy we wrześniu 1939 r. wykazali najwyższe walory żołnierskie, dowodząc, że godni są sławy bojowej i tradycji 1 Dywizji Strzelców Wielkopolskich. „Podczas tych walk – ocenia dowódca 55 pp płk Władysław Wicierzyński – oficerowie, podoficerowie i szeregowcy stanęli na wysokości swego zadania. Wykazali bardzo dużo hartu, energii, męstwa i odwagi”⁶⁶.

We wrześniu 1939 r. do listy strat poniesionych w bojach lat 1918–1920 dopisano nowe nazwiska. Jest ich bardzo wiele. Jak ustalili B. Polak i P. Bauer⁶⁷, autorzy historii 55 Poznańskiego Pułku Piechoty, tylko ta jednostka w walkach nad Bzurą straciła około 1600 poległych i rannych, a więc połowę stanów.

Mimo że w nocy z 18 na 19 IX 1939 r. dywizja przestała istnieć jako wielka jednostka – bardzo wielu żołnierzy starało się wykonać ostatni rozkaz gen. Włada: „Przebijając się na

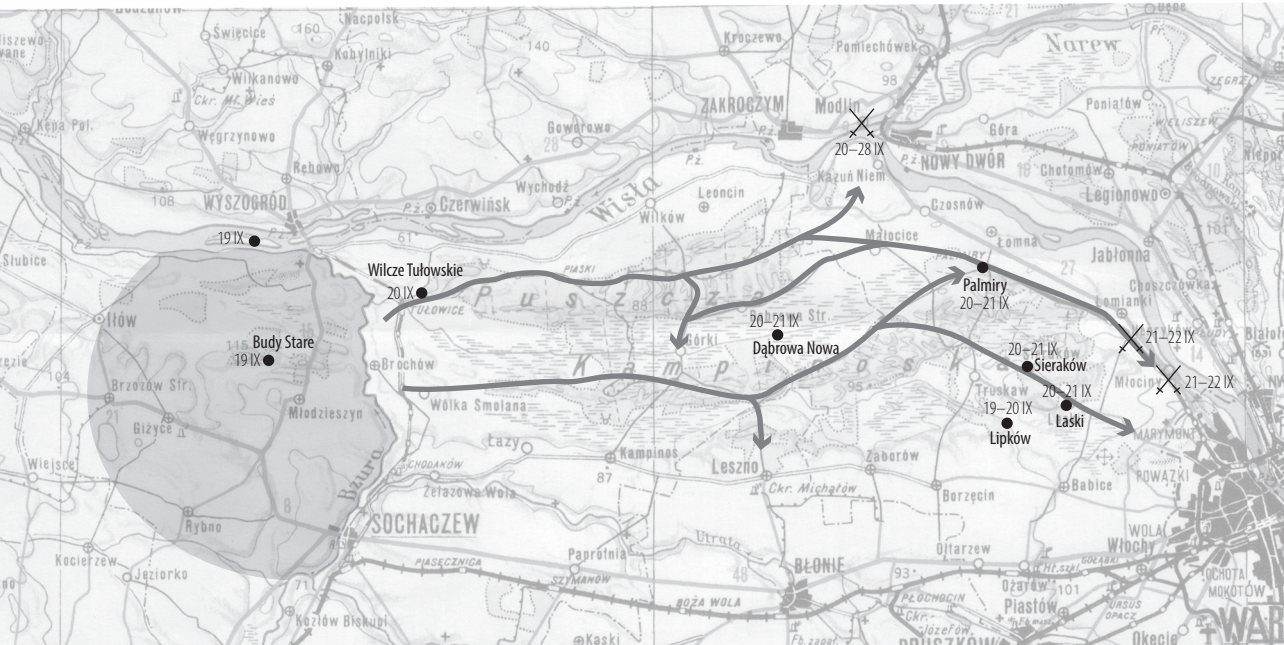
63 IPMS, sygn. B.I.35.C., kpt. W. Korwin-Piotrowski, *Sprawozdanie z kampanii wrześniowej 1939 r. w Polsce*. Relacja opublikowana w zbiorze.

64 Eugeniusz (Jewhen) Pobihuszczyj od 1941 r. służył w batalionie „Roland” jako zastępca dowódcy, tę samą funkcję pełnił w batalionie policyjnym nr 201, powstałym z przekształcenia batalionów „Roland” i „Nachtigall”, zwalczającym partyzantów rosyjskich na Białorusi, a także pacyfikującym ludność cywilną. Współodpowiedzialny za zbrodnie na ludności żydowskiej, białoruskiej i ukraińskiej, w tym za pacyfikację ukraińskiej wsi Kortelisy. W 1943 r. krótko więziony wraz z kadrą batalionu przez Niemców we Lwowie, w związku z odmową dalszej służby w policji. W tym samym roku zgłosił się do służby w 14 Dywizji Grenadierów SS, gdzie był dowódcą batalionu, w kwietniu 1945 r. przeszedł z SS do Ukraińskiej Armii Narodowej. Po wojnie pozostał w Niemczech, działając w organizacjach ukraińskich. Nie został wydany Rosjanom, którzy starali się o jego ekstradycję jako zbrodniarza wojennego. Zmarł w 1995 r.

65 T. Kutrzeba, *Wojna bez...*, s. 5.

66 CBW, Zbiory specjalne, Kolekcja Z. Zawadzkiego, W. Wicierzyński, *55 Poznański Pułk Piechoty i jego działania we wrześniu 1939 r.* Tekst opublikowany w niniejszym zbiorze (s. 191).

67 P. Bauer, B. Polak, *55 Poznański...*, s. 142.

rejon zniszczenia większości oddziałów 14 DP przy przeprawie przez Bzurę (18–19 IX)	miejsca walk
główne osie przedzierania się przez Puszcze Kampinoską	miejsca walk po wyjściu z puszczy

Przebijanie się grup żołnierzy 14 DP przez Puszcze Kampinoską do Warszawy i Modlina, 19–23 IX 1939 r.

Puszcze Kampinoską i dalej na Warszawę”. Z zachowanej dokumentacji niemieckiej wynika, że znaczna część oficerów oddziałów dywizji dostała się do niewoli po tej dacie, po przejściu Bzury, w czasie przedzierania się przez puszcze do stolicy.

★★★

Prezentowana publikacja zawiera wspomnienia i relacje żołnierzy 14 Poznańskiej Dywizji Piechoty z kampanii wrześniowej 1939 r.⁶⁸ Materiały prezentowane w wydawnictwie pochodzą zasadniczo z dwóch źródeł: z zasobu Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie. W pierwszym z nich przechowywane są relacje zebrane głównie w latach 1939–1940 we Francji oraz tuż po zakończeniu wojny w 1945 r. od uwolnionych z niewoli niemieckiej oficerów jednostek 14 DP, służących w tym czasie w jednostkach II Korpusu lub przebywających na terenie okupowanych Niemiec. Natomiast materiały znajdujące się w zbiorach CBW, w kolekcjach gen. bryg. Zygmunta Zawadzkiego⁶⁹ i płk. Apoloniusza Zawilskiego, obejmują relacje i wspomnienia powstałe w okresie późniejszym, głównie jednak w latach pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. w związku z przygotowywanymi przez wspomnianych oficerów publikacjami na temat września 1939 r.⁷⁰ Wykorzystano również materiały znajdujące się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie (obecnie Wojskowe Biuro Historyczne).

68 Bardzo nieliczne zachowane dokumenty 14 DP, wraz z dokumentacją dowództwa armii „Poznań” i innych wielkich jednostek wchodzących w jej skład, opublikowane zostaną w odrębnych tomach.

69 Przekazanej do zbiorów CBW w wyniku starań redaktora tej publikacji w 2005 r. w okresie, gdy był on dyrektorem tej placówki.

70 A. Zawilski, *Bitwy polskiej Września*, Warszawa 1972; Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje...*, Gdańsk 2003.

Większość, poza fragmentami relacji pochodzącymi ze zbioru *Dni klęski, dni chwały. Wspomnienia Wielkopolan z Września 1939*, nie była wcześniej publikowana.

Ważnym źródłem do dziejów walk wrześniowych 14 Dywizji Piechoty jest kilkadziesiąt szkiców i oleat wykonanych przez oficerów jednostek dywizji w czasie pobytu w oflagach. Ich komplety zachowały się zarówno w zasobie IPMS, jak również w CAW. Przygotowaniem ich do edycji zajął się mgr Tadeusz Zawadzki. On również, opierając się na mapkach i oleatach znajdujących w oryginałach, wykonał szkice do poszczególnych relacji, z wykorzystaniem jako podkładu kartograficznego map Wojskowego Instytutu Geograficznego z okresu międzywojennego.

Jako zasadę przyjęto reprodukcję wyłącznie szkiców wykonanych w okresie wojny. Z tego też powodu nie zostały zamieszczone w wydawnictwie szkice i mapy ilustrujące opracowania H. Zielińskiego i J. Dynowskiego, pochodzące z okresu późniejszego.

W publikowanych tekstach zachowano nazwy geograficzne miejscowości z okresu międzywojennego, jednak dla ułatwienia wyszukiwania w skorowidzu nazw geograficznych podane zostały jednostki administracyjne, tj. nazwy gmin lub powiatów, do których miejscowość należy współcześnie. Gdy dana miejscowość już nie istnieje, albo stanowi dzisiaj część innej miejscowości, zaznaczono to w indeksie. Drobne błędy w nazewnictwie (np. literówki) skorygowano bez zamieszczania odnośnika; w przypadku poważniejszych błędów, dokonując zmiany na właściwą, wyraźnie to zaznaczono, podając w przypisie brzmienie występujące w materiale źródłowym.

Materiały archiwalne zostały wzbogacone ikonografią zawierającą sylwetki żołnierzy 14 DP oraz zdjęciami sytuacyjnymi i reprodukcjami wybranych dokumentów. Większość zdjęć pochodzi z zasobu Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą, Narodowego Archiwum Cyfrowego, CAW i ze zbiorów prywatnych.

Publikowane materiały zostały opatrzone niezbędnymi przypisami. Dążąc do zaprezentowania materiału w jak najbliższej oryginałowi formie, starano się ograniczyć ingerencję w tekst do niezbędnego minimum, wprowadzając np. zmiany form gramatycznych, jeśli użyte były niepoprawnie. Ujednolicono również i poprawiono pisownię oraz interpunkcję. Tam, gdzie to było możliwe, podano prawidłowe nazwiska i nazwy miejscowości, których brzmienie zostało zniekształcone. Część skrótów rozwinięto, a pozostałe ujednolicono.

Wyboru materiałów i ich naukowego opracowania dokonał dr Andrzej Wesołowski. Obsadę personalną jednostek 14 Dywizji Piechoty przygotował mgr Ryszard Rybka, a mgr Tadeusz Zawadzki i mec. Jacek Furmańczyk sprawdzili materiały przygotowane do druku pod kątem poprawności zapisu nazw geograficznych.

Wykaz skrótów

A – armia (określona)	dal – dywizjon artylerii lekkiej
AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie	daplot – dywizjon przeciwlotniczy
AD – artyleria dywizyjna	DKPR – dywizyjny kurs podchorążych rezerwy
am., amunic. – amunicja, amunicyjny	DLek – dywizja lekka
arm. – armata	dok. – dokument
asyst. – asystencyjny	DOK – Dowództwo Okręgu Korpusu
art. – artyleria, artyleryjski	DOKP – Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych
BAMA – Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg	DP – dywizja piechoty (określona)
bat. – bateria	DPanc – dywizja pancerna (określona)
bcz – batalion czołgów	dppanc – dywizjon przeciwpancerny
BK – brygada kawalerii	DPRez – dywizja piechoty rezerwowej
BPanc – brygada pancerna	druž. – drużyna
BStrz. – brygada strzelców	dypl. – dyplomowany
bwart. – batalion wartowniczy	dyw. – dywizja, dywizjon
cal. – calowy	em. – emerytowany
CBW – Centralna Biblioteka Wojskowa	FKW – Fundusz Kwaterunku Wojskowego
ckm – ciężki karabin maszynowy	fort. – fortyfikacyjny
cyw. – cywil, cywilny	GA – Grupa Armii (określona)
dac – dywizjon artylerii ciężkiej	GO – Grupa Operacyjna
dca, d-ca, dow., dtwo, Dztwo, d-two – do- wódca, dowództwo	gosp. – gospodarczy
dak – dywizjon artylerii konnej	gr. – granat
	Int., int. – intendentura, intendencki

IPMS – Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego	oppanc – obrona przeciwpancerna
j.o. – jednostka ognia	OR – oddział rozpoznawczy
KA – korpus armijny	ord. – ordynans, ordynansowy
kan. – kanonier	os. – osobowy
kaw. – kawaleria, kawaleryjski	OW – oddział wydzielony
kb – karabin	OZ – ośrodek zapasowy (określony)
kbk – karabinek	PHW – Przegląd Historyczno-Wojskowy
KD – kawaleria dywizyjna	PKU – powiatowa komenda uzupełnień
KG – Kwatery Główna	pac – pułk artylerii ciężkiej
KG – niem. Kampfgeschwader – pułk lotnictwa bombowego	pal – pułk artylerii lekkiej
kgosp. – kompania gospodarcza	panc.-mot. – pancerno-motorowy
kier. – kierunek	pchor. – podchorąży
km – karabin maszynowy	PD – piechota dywizyjna
kol. am. – kolumna amunicyjna	pion. – pionierzy, pionierski
kom. – komendant	PKU – powiatowa komenda uzupełnień
komp. – kompania	plot – przeciwlotniczy
KPanc – Korpus Pancerny	plut. – pluton, plutonowy
KRU – komenda rejonu uzupełnień	p.o. – punkt obserwacyjny
KTb – Kriegstagebuch, dziennik wojenny	poc. – pocisk
k.san. – kompania sanitarna	pol. – polowy
lkm – lekki karabin maszynowy	pol. kol. dez. kąp. – połowa kolumna de- zynfekcyjno-kąpielowa
lot. – lotniczy	poł. – połączenie
łącz. – łączności	pp – pułk piechoty
m., mm. – miejscowość, miejscowości	PP – Policja Państwowa
marsz. – marszowy	ppanc – pułk pancerny (określony)
mat. – materiałowy	ppanc – przeciwpancerny
mm – milimetrów	p.r. – pospolite ruszenie
m.p. – miejsce postoju	psk – pułk strzelców konnych
MSWojsk. – Ministerstwo Spraw Wojskowych	puł – pułk ułanów
ND – Naczelne Dowództwo	PW – przysposobienie wojskowe
Npl, npls – nieprzyjaciół, nieprzyjacielski	rej. – rejon
NW – Naczelny Wódz	rez. – rezerwowi
odc. – odcinek	rkm – ręczny karabin maszynowy
oddz. – oddział, oddziały	sap. – saperów, saperski
OdeB – Ordre de Bataille (schemat organizacji)	SD – stanowisko dowodzenia
ofic. – oficer	SG – Sztab Główny
OK – okręg korpusu	SG – Straż Graniczna
ON – Obrona Narodowa	SGO – samodzielna grupa operacyjna
op. – operacyjny	s.o. – stanowisko ogniowe
OPL, opl – obrona przeciwlotnicza	spec. – specjalny
	spiesz. – spieszony
	SRI – samodzielny referat informacyjny
	sł. st. – służba stała

StG – niem. Sturzkampfgeschwader – pułk

bombowców nurkujących

st. sp., s.s. – stan spoczynku

strzel. – strzelecki

sygn. – sygnatura

szer., szereg. – szeregowy

sztab. – sztabowa

szw. – szwadron

tab. – taborowy

TB1, TB2 – tabor bojowy

TB – tabor bagażowy

tel. – telefoniczna

tjn. – tajny

TŻ – tabor żywnościowy

wart. – wartowniczy

WBH – Wojskowe Biuro Historyczne

WBH, CAW – Wojskowe Biuro

Historyczne, Centralne Archiwum

Wojskowe

WBBH – Wojskowe Biuro Badań

Historycznych

wet. – weterynaryjny

WIH – Wojskowy Instytut Historyczny

WJ – Wielka Jednostka

wł. – włącznie

WPH – Wojskowy Przegląd Historyczny

wył. – wyłącznie

wz. – wzór

wz. – w zastępstwie

wzg. – wzgórze

zał. – załącznik

zap. – zapalnik

zbior. – zbiorczy

zwiad. – zwiadowczy

żand. – żandarm

żywn. – żywnościowy

Bibliografia

▣ Źródła

Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie

B.I.35. Relacje żołnierzy 14 Dywizji Piechoty

Centralne Archiwum Wojskowe (Wojskowe Biuro Historyczne)

Relacje z kampanii wrześniowej

Centralna Biblioteka Wojskowa w Warszawie

Kolekcja gen. bryg. Zygmunta Odrowąża-Zawadzkiego

Kolekcja płk. Apoloniusza Zawilskiego

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg

RH 37-7125, Kriegstagebuch Inf. Rgt. 41

RH37/2152, Kriegstagebuch des Infanterie Regiment 85. Feldzug Polen

▣ Wspomnienia

Abraham R., *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969

Dni klęski, dni chwały. Wspomnienia Wielkopolan z września 1939 (wyb. i opr. E. Makowski i K. Młynarz), Poznań 1970

Feldzug Polen. Kriegstagebuch des III/Inf.Rgt.41 für Zeit vom 24.8 – 31.10.1939, b.m. i r.

Jakiel S., *Wrzesień zwiadowców 58 Pułku Piechoty Wlkp.*, Poznań 1989

Kinder Ch., *Männer der Normark am der Bzura. Aus den Gefechtshandlungen einer Infanteriedivision in Polen*, Berlin 1941

Odrowąż-Zawadzki Z., *Bóg. Honor. Ojczyzna. Wspomnienia*, Gdańsk 2007

- Kutrzeba T., *Wojna bez walnej bitwy*, Warszawa 1998
- Polaszek W., *Twierdzą nam będzie każdy próg. Z dziennika dowódcy kompanii*, Białystok 1999
- Wrześniowe dni klęski, dni chwały. *Wspomnienia żołnierzy Armii Poznań i Wielkopolan o wrześniu 1939* (wybór i opr. E. Makowski), Poznań 1989
- Wspomnienia z wrześniowych dni. Wielkopole o kampanii wojennej 1939 r.* (wybór i opr. E. Makowski), Poznań 1975

▣ Opracowania

- Bauer P., Polak B., *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939 r.*, Poznań 1982
- , *55 Poznański Pułk Piechoty w obronie Ojczyzny*, Leszno 1979
- Breithaupt H., *Die Geschichte der 30. Infanterie-Division 1939–1945*, Bad Nauheim 1955
- Elble R., *Die Schlacht an der Bzura im September 1939 aus deutscher und polnischer Sicht*, Freiburg 1975
- Godlewski J.R., *Bitwa nad Bzurą. Historyczne studium operacyjne*, Warszawa 1973
- Grzywacz-Świtalski L., *Walki 57 pp o las Emilianów 15–17 IX 1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1973, nr 2
- Iwanowski W., *Walki GO gen. Knolla-Kownackiego z niemieckim XVI KPanc 16–17 IX 1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1972, nr 2 i 4
- Jurga T., *Bzura 1939 (w:) Bitwy polskiego Września. Bzura*, Lwów, Warszawa, Warszawa 2015
- Knobelsdorff O., *Geschichte der niedersächsische 19. Panzer-Division (bis 31 X 1940 19. Infanterie-Division)*, Bad Nauheim 1958
- Krull A., *Das Hannoversche Regiment 73. Geschichte des Panzer-Grenadier-Regiments 73 (vorm. Inf. Rgt. 73) 1939–1945*, b.m. i r. [1967]
- Odrowąż-Zawadzki Z., *Dzieje 14. Dywizji Piechoty (Poznańskiej)*, Gdańsk 2003
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, T. I, *Kampania wrześniowa 1939*:
- cz. 1, *Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951
 - cz. 2, *Przebieg działań od 1 do 8 września*, Londyn 1954
 - cz. 3, *Przebieg działań od 9 do 14 września*, Londyn 1959
 - cz. 4, *Przebieg działań od 15 do 18 września*, Londyn 1986
- Rezmer W., *Armia „Poznań” 1939*, Warszawa 1992
- Schaub O., *Aus der Geschichte Panzer-Grenadier-Regiment 12*, Bergisch-Gladbach 1957
- Schmidt A., *Geschichte der 10. Division. 10 Infanterie-Division (mot.). 10 Panzer-Grenadier-Division 1933–1945*, Bad Nauheim 1963
- Schmidt G., *Regimentsgeschichte der Panzer-Artillerie Regiments 73*, Bremen 1959
- Stoves R., *Die 1. Panzerdivision 1939 – bis 1945*, Bad Nauheim 1961
- Szymankiewicz Z., *Poznań we wrześniu 1939*, Poznań 1985
- Tettau H., Versock K., *Geschichte der 24. Infanterie Division 1935–1945*, Stolberg 1956
- Vormann N., *Der Feldzug 1939 in Polen. Die Operationen des Heeres*, Weissenburg 1958
- Wasner A., *Inf- und Pz. Gren. Regiment 74. Erinnerungen an der Weg des Regiments durch Polen, Holland, Belgien, Frankreich und Russland 1939–1945*, b.m. i r.

Skorowidz nazwisk

- A**braham, Roman 19, 24, 39, 47, 48, 78, 87, 90, 153, 204, 205, 207, 214, 239, 245, 254, 255, 262, 350, 362–365, 386, 417, 427, 438, 464, 508, 599, 629, 755
Abramowicz, kpt., *zob.* Amałowicz, Franciszek
Adamczak, Jan 204, 266, 281, 674
Adamiak, Kazimierz 356
Adamski, Stefan 229, 262–264, 266, 273, 275, 280, 281, 290, 337, 674
Adamski, Teodor 372, 376, 479, 480, 677
Ajdukiewicz-Brzechwa, Adam 78, 302, 303, 309, 444
Alchimowicz, Konstanty 663, 685
Alter, Franciszek 47, 665
Amałowicz, Franciszek 202, 290, 672
Andersz, Tadeusz Henryk 683
Andrzejczak, Michał 648
Andrzejewski, kpr. 531, 540
Andrzejewski, Stanisław 679
Antoniewski, Franciszek 533, 679
Anweiler, Edward 544, 679
- B**abijów, kpr. 562
Bade, H. 30
Bajon, Mieczysław 204, 675
Bajzert, st. sierż. 565
- Bamber, Leon 521
Banaszak, plut. 460
Bankiewicz, Edward 42, 508, 564, 678
Baraniak, Ludwik 612, 682
Baranowski, Tadeusz 347, 371, 677
Barcikowski, Władysław 577, 596, 611, 681
Bardan, Władysław 510, 678
Bardasz, Józef 611, 681
Bartkowiak, Franciszek 675
Bartkowiak, Kazimierz 266, 675
Basler, Moritz 22, 138
Batura, Edmund 26, 521, 559
Bauer, Piotr 6, 18–21, 23, 31
Bazylewicz, Stanisław 23, 204, 225, 262, 264, 279, 290, 675
Bączkowski, Stefan 322, 347, 353, 388, 405, 435, 474, 476, 480, 677
Bączyk, Stefan 612
Bądkowski, Lech 403
Bąk, plut. 572, 573, 577
Beck, Józef 545
Białachowski, Miron 204, 229, 262, 264, 281, 675
Bialecki, Tadeusz 176, 685
Białkowski, Michał 122, 169
Bidowaniec, Julian 204, 209, 218, 235, 262, 286, 675

- Bielerzewski, Ludwik 686
 Bielicki, Andrzej 26, 518, 525, 529, 532, 533, 542, 548, 679
 Biernat, Edward 357, 676
 Bilski, NN 603
 Biziel, Stanisław 204, 262, 675
 Blaskowitz, Johannes 86, 213
 Błaszczak, sierż. 675
 Błoch, Bolesław 612, 646, 682
 Bobbé, Konstanty 572
 Bociański, Ludwik 144, 412
 Bodnar, Tadeusz 23, 91, 121, 122, 139, 156, 167, 363, 513, 563, 581, 587, 608, 621, 641, 651, 664
 Bogacz, Andrzej 164
 Bogajewicz, Leonard 666–668, 675
 Bogdan, ps., *zob.* Żur, Jan
 Bogdański, Marian 607, 612, 682
 Bogucki, Albin 41, 202, 239, 240, 243, 246, 672
 Boleszczyc-Dalski, Witold 29, 547, 551, 553, 679
 Bołtuć, Mikołaj 24, 29, 61, 109, 170, 282, 298, 365, 443, 464
 Borkowski, Franciszek 244, 413
 Borowczak, Franciszek 322–326, 328, 329, 333, 365, 618, 619, 677
 Bortnowski, Władysław 92, 113, 115, 127, 142, 158, 159, 161, 239, 264, 282, 469, 557
 Boruch, Wacław 177, 685
 Boryczka, Stanisław 290
 Boško, Jan 379
 Bożydar-Podhorodeński, Marian 660
 Breithaupt, Hans 21, 22
 Brett, st. ogn. 682
 Breza, Stanisław 660
 Briesen, Kurt von 22, 55, 56, 90, 107, 138, 155, 354, 355, 356, 516
 Bronikowski, Jan 167, 275, 572, 573, 577, 586, 589, 596, 611, 681
 Brylski, Andrzej 261
 Bryniarski, Antoni 672
 Brzechwa-Ajdukiewicz, Adam 298, 299
 Budarz, Henryk 683
 Budzyński, Mieczysław 349, 362, 668
 Bugajewicz, Czesław 407
 Bugzel, Adam 683
 Bukowski, Mieczysław 684
 Burnecki, Jan 673
 Burzyński, Stanisław 574, 610, 646, 650
Cegielski, Adam 683
 Chałupniczak, Franciszek 411
 Charoński, Marian 202
 Chłapowski, Dezydery 239, 596, 611, 681
 Chmielewski, Józef 378
 Chmiel, Władysław 532
 Chodakowski, Jan 682
 Chojan, Ignacy 429
 Choloniewski, Andrzej 365
 Chrzczonowicz, Konstanty 628
 Chudzicki, Władysław 273
 Chwiałkowski, Władysław 612, 647, 682
 Cichoń, Aleksander 347
 Cichorzewski, Antoni 680
 Ciesielski, Adam 655
 Cieślak, Stefan 331, 425
 Ciszak, Leon 202, 673
 Cugier, Stanisław 202, 673
 Cwojdziański, sierż. 460, 472
 Cyraniak-Kajnar, Czesław 363
 Czarny, Franciszek 262
 Czechelski, Stanisław 673
 Czemeses, Tadeusz 440
 Czerpiński, Bolesław 382
 Czerwony, Alfred 586, 587, 611, 681
 Czwojdziański, Roman 678
Dalski, Witold, *zob.* Boleszczyc-Dalski, Witold
 Dąb-Biernacki, Stefan 335
 Dąbrowicz, Stanisław 680
 Dąbrowski, Tomasz 663, 685
 Deckert, Feliks 677
 Dębski, Adam 203, 217, 235, 237, 244, 246, 256, 673
 Dittmajer, Eugeniusz 347, 359, 360, 367, 368, 373, 374, 404, 405, 464, 481, 574, 677
 Dobak, Stanisław 495
 Dobrogoyski, Witold 611, 681
 Dobrzyński, Władysław 679
 Dolacki, Marian 680
 Domagała, ppor. rez. 203
 Domino, Stanisław 377

- Domski, Otton 389, 476
 Donarski, Antoni 404
 Dorożyński, Kazimierz 303
 Drozd, Stanisław 61, 347, 357, 358, 364, 365, 377, 378, 384, 405, 446, 447, 449, 460, 468, 676
 Drożdżyński, ppłk dr, *zob.* Drożyński, Leon
 Drożyński, Leon 666, 668
 Dubeński, Filip 301
 Dubisz, kpr. 372
 Dudelo, Henryk 304, 307, 569, 582, 583, 604, 605, 611, 622, 681
 Dudziak, Michał 40, 117, 133, 147, 191, 542, 671
 Dudziński, Czesław 677
 Dundaczek, Franciszek 176, 685
 Dura, Stanisław 521
 Durek, pchor. lek. 664, 685
 Durkalec, Józef 677
 Durski, Henryk 666, 667
 Dworzyński, Tadeusz 386, 405
 Dydo, Zdzisław 612, 646, 650, 682
 Dymarski, Franciszek 660, 672
 Dymowski, Jan 19, 29, 42, 191, 202, 207, 230, 235, 243, 245, 248, 250, 264, 282, 301, 306, 310, 333, 334, 340, 341, 445, 673
 Dynowski, Jan 33, 71, 133, 143, 147, 160, 334, 406, 671
 Działoszyński, Henryk 533, 679
 Dziechciarz, Ludwik 382, 398
 Dziedzic, Maksymilian 680
- E**lble, Rolf 25
- F**abisiak, NN 410
 Fabisz, Józef 387
 Fahr, Erich 679
 Falkowska, Stefania 292
 Fedorczyk, Stanisław 382
 Fido, Franciszek 313, 323, 352, 358, 366, 367, 383, 429, 447, 676
 Fiedorow, Stefan 42, 566, 678
 Fietkiewicz, Józef 612, 682
 Filipkowski, Władysław 473
 Filipowicz, Marian 42, 133, 147, 301, 307, 313, 319–322, 324, 329–334, 346, 357, 370, 381, 393–398, 402, 403, 420, 421, 423, 425, 426, 445, 624, 675
 Filipowski, Antoni 674
 Filipowski, NN 603
 Flakowski, Helmut 678
 Flisiak, Wawrzyniec 684
 Foege, Aleksander 392, 440
 Fornalik, Władysław 371, 372
 Forycki, Józef 680
 Franciszczak, Stanisław 191, 221, 244
 Frankiewicz, Józef 356
 Frankiewicz, Julian 356
 Frankowski, Ignacy 305
 Frąckowiak, Edward 202, 243, 244, 672
 Frąckowiak, Józef (kpr.) 562
 Frąckowiak, Józef (st. wachm.) 515, 678
 Frieske, Józef 529, 533, 679
 Fritsch, Werner von 628
 Fritz, Kazimierz 663, 685
 Furmańczyk, Jacek 33
 Futro, Wojciech 544, 567, 679
- G**abała, kpr. 288, 289
 Gabrych, Piotr 678
 Gadziński, Marian 683
 Gajewski, Marian 563
 Galica, Franciszek 207, 626
 Gałązka, Edward 185, 685
 Gałązka, Michał 660
 Gałęzewski, Izydor 662, 684
 Garstka, sierż. 435
 Gawłowski, NN 410, 411
 Gawron, Marian 202, 235, 263, 289, 672
 Gawrych, Ludwik 30, 517, 678
 Gedymin, Włodzimierz 529
 Germerdonk, Wilhelm 26
 Gębką, Adam 684
 Gędzielewski, Józef 21, 203, 674
 Gierliński, Julian 655, 683
 Glinkowski, Władysław 351, 460, 464
 Gliński, Stanisław 404
 Głowacki, Lech 673
 Głowacki, Ludwik 56
 Głód, Zdzisław 664, 685
 Głuchy, kpr. 433
 Głyda, Kazimierz 176, 684

- Godlewski, Jerzy 5
 Gogolewski, Antoni 285
 Golisch, Władysław 177, 685
 Golisz, ppor., *zob.* Golisch, Władysław
 Gołębski, Eugeniusz 460, 471, 676
 Gorczyca, Stanisław 665, 686
 Gosieniecki, Witold 677
 Góral, Henryk 675
 Góral, Stanisław (ppor.) 275
 Góral, Stanisław (sierż.) 185
 Górka, Władysław 672
 Górny, Edward 373
 Górski, strz. 398
 Grab, ps., *zob.* Wyderkowski, Jan
 Gracz, Jan 538, 553, 556–558, 680
 Graczyk, Edmund 676
 Graczyk, Tadeusz 203, 674
 Graszewicz, Heliodor 533
 Grellus, Marian 202, 235, 673
 Grodzki, Stanisław 145
 Grolewski, Chryzostom 648, 682
 Gronowski, Jerzy 203, 253, 674
 Grygiel, kpr. 562
 Grząślewicz, Zygmunt 676
 Grzegorzczuk, Karol 377, 472, 676
 Grzegorzczuk, Kazimierz 202, 244, 246, 673
 Grzela, Marian 202, 673
 Grzesiak, Józef 533, 538, 543–545, 566, 567, 679
 Grzmot-Skotnicki, Stanisław 328–332, 334, 424–426
 Grzywacz-Świtalski, Łukasz 25, 347, 411, 413, 449
 Guda-Wołkowiński, Felicjan 663
 Guliński, Jan 396, 402
 Günther, Franciszek 293, 675
 Gutowski, Michał 546
- H**ajdasz, Edward 676
 Hajdaś, Edward Michał 672
 Hajduk, Łucjan 612, 647, 683
 Hala, Mieczysław 307
 Hamerski, Wacław 347, 387, 460, 464, 468, 676
 Handke, Teobald 21, 203, 217, 218, 235, 238, 239, 252, 254, 256, 674
 Hanyż, Andrzej 523, 526, 555, 680
 Hasiński, Władysław 267
- Hedinger, Kazimierz 574, 578, 608, 610, 680
 Heidrych, Tadeusz 347, 353, 354, 378, 382, 435, 437, 476, 479, 480, 553, 677
 Hemerling, Antoni 562
 Herbert, Ludwik 612, 646, 682
 Hertmanowski, Antoni 262, 267
 Hewusz, sierż. 562
 Hitler, Adolf 27, 78, 89, 100, 186, 200, 383, 512
 Hoffman, Jan 531
 Hoffman, Stanisław 533, 541
 Hofman, Krzysztof 191, 203, 221, 222, 250, 674
 Hoppa, kpr. 562
 Hornbach, ppor. 23
 Horocki, Jan 378
 Horodyski, Leon 40, 671
 Hrabowski, Mieczysław 612, 641, 646, 647, 649, 650, 682
 Hromada, Henryk 41, 191, 195, 202, 220, 221, 222, 229, 232, 235, 243, 254, 673
 Hrycek, Stanisław 24, 42, 60, 90, 121, 140, 156, 157, 297, 298, 300, 301, 309, 312, 320–326, 328, 329, 333, 347, 352, 357, 364–366, 369, 377, 380, 381, 385, 395, 409, 423–425, 429, 430, 436–447, 449, 451, 460, 513, 549, 615, 618, 629, 676
 Hubacz, Łukasz Józef 688
 Hubert, Józef 117
- I**gnatowicz, Mikołaj 42, 569, 570, 571, 577, 580, 583, 608, 610, 623, 652, 680
 Iwanow, plut. pchor. 655, 683
 Iwanowski, Wincenty 25
 Izdebski, Kazimierz 545
- J**abłoński, Roman 20, 42, 117, 204, 208, 229, 235, 238, 244, 261–264, 267, 268, 280, 281, 286–291, 293, 337, 621, 630, 674, 757
 Jackowski, Romuald 167
 Jagacik, kpr. 393
 Jakiel, Stanisław 22, 435, 510, 518, 521, 547, 678
 Jamroży, Henryk 611, 681
 Janietz, Franciszek 611, 681
 Janiszewski, Feliks 382
 Janiszewski, Kazimierz 612, 646, 650, 682
 Jankowiak, Adam 571, 577, 611, 681
 Jankowski, Antoni 675

- Janowski, Zbigniew 202, 204, 209, 218, 244, 246, 248, 262, 268, 269, 275, 287, 288, 675
- Janus, Henryk 547, 679
- Jarociński, Antoni 41, 202, 231, 232, 235, 243, 672
- Jaroszewicz, Stanisław 521, 548, 558, 680
- Jarząb, Józef 242, 663, 686
- Jarzemski, Leon 40, 53, 54, 56, 60, 61, 301, 347, 357, 358, 364, 365, 377, 387, 436, 447, 459, 460, 560, 618, 676
- Jasiński, Bruno 673
- Jasiński, Brunon 40, 47, 79, 133, 134, 137, 141, 148, 151, 154, 157, 185, 438, 511, 685
- Jasiński, Józef 348, 362, 675
- Jaskuła, kpr. 451
- Jastrzębski, Jerzy 29, 329, 332, 425, 520
- Jaskiewicz, Antoni 202, 243, 673
- Jaskiewicz, Franciszek 665
- Jauksz, Stefan 202, 673
- Jaworski, Marcin 266, 675
- Jernas, Florian 357, 358, 676
- Jerzyński, plut. 535
- Jesionek, Stefan 192
- Jessa, Józef 264
- Jeszek, kpr. 531, 541
- Jeżyński, plut. rez. 533
- Jędrzejczak, Antoni 545
- Jonscher, Karol Gustaw 660
- Jopp, Henryk 347, 460, 464, 676
- Jóźwiak, Jan 356
- Jurasz, Antoni Tomasz 660
- Jurasz, Jakub 663, 664, 685
- Jurga, Tadeusz 5
- Just, Marian 657, 683
- K**abaciński, Adam 357, 386, 676
- Kabza, Marcelli 203, 221, 222, 235, 250, 254, 273, 674
- Kaczmarek, Antoni 577
- Kaczmarek, Henryk 677
- Kaczmarek, Ignacy 388
- Kaczmarek, Jan 287
- Kaczmarek, Szczepan 409
- Kaczor-Burzyński, *zob.* Burzyński, Stanisław
- Kaczorowski, por. rez. prok. 558, 559, 680
- Kaczor, Stefan 610, 646, 647, 681
- Kalber, NN 667
- Kaliński, Władysław 117, 171
- Kaluża, Józef 317
- Kamieński, Jan 62, 140, 156
- Kanikowski, Stanisław 562, 566
- Kaniowski, Władysław 30, 303, 347, 353, 371, 372, 414, 435, 480, 677
- Kapała, Feliks 676
- Kapalczyński, st. sierż. 531, 533, 541
- Karasiński, Zygmunt 20, 40, 118, 133, 147, 165, 579, 581, 626, 632, 649, 655, 656, 671, 756
- Karbowski, Stefan 363
- Karge, Marian 562
- Karpiński, Andrzej 675
- Karwowski, Kazimierz 237
- Kasperek, Janusz 376, 391
- Kasperek, Nikodem 322, 445, 675
- Kasperek, por. 300, 301
- Kasprzak, Roman 667, 668
- Kasprzak, Stanisław 586, 610, 681
- Kaszubowski, Ignacy 684
- Kaszyński, Hilary 393, 398, 460
- Kaucki, Stanisław 660
- Kawiński, Rudolf 199
- Kazimierski, Czesław 204, 229, 235, 262, 264–267, 287, 289–291, 306, 310, 333, 336, 337, 674
- Kaźmierski, Józef 203, 674
- Kaźmierski, Marian 510, 514, 520, 678
- Kącki, Mieczysław 533–535, 537, 541, 542, 679
- Kępiński, Józef 29, 42, 96, 97, 124, 297–300, 306, 307, 311, 333, 347, 352, 358–361, 366, 367, 371, 373, 375–377, 405, 430, 431, 435, 441–444, 446, 449, 481, 501, 503, 574, 619, 620, 623, 631, 677, 757
- Kępiński, Wiesław 680
- Kierska, san. 436
- Kierzek, Antoni 395, 396
- Kiliński, Mieczysław 466
- Kinda, Władysław 604
- Kinder, Christian 21
- Klubiński, Henryk 207, 235, 626
- Klubiński, Kazimierz 203, 674
- Klauzner, Józef 148, 171, 172, 672
- Kleeberg, Franciszek 411
- Klepacki, Tadeusz 203
- Klimaniewski, prof. 752

- Kluczyk, st. wchm. 684
 Klukowski, Paul 546
 Kłos, Franciszek 655, 683
 Kłosiewicz, Stanisław 469
 Knobelsdorff, Otto v. 26
 Knoll, Witold 384
 Knoll-Kownacki, Edmund 20, 24, 25, 49–51, 56, 63, 65, 67, 86–88, 92, 97, 104, 111, 114, 122, 126, 127, 137, 141, 154, 166, 169, 170, 184, 213, 215, 217, 228, 263, 298, 300, 315, 321, 334, 335, 344, 345, 351, 362, 368, 370, 377, 406, 422, 428, 446, 448, 508, 545, 564, 660, 733, 756
 Kobiela, plut. 524, 525
 Kobylański, Jan 24, 40, 125, 133, 145, 147, 165, 168, 176, 179, 184, 250, 261, 283, 305, 323, 342, 412, 423, 436, 450, 523, 529, 560, 569, 578, 589, 607, 626, 632, 664, 671, 756
 Kochanowski, Bogumił 552, 680
 Kodrębski, Janusz 28, 40, 133, 143, 147, 159, 160, 170, 172, 323, 406, 626, 671
 Kokorniak, Janusz 678
 Kokorniak, Mściwój 347, 480, 622, 677
 Kokoszka, Józef 413, 507, 561
 Kolendo, Mieczysław 545
 Kołakowski, Jan 203, 674
 Kołtunowicz, Michał 239, 686
 Kołyszko, Paweł 23, 42, 125, 512–514, 525, 547, 548, 679
 Konarzewski, Daniel 199
 Konieczny, Edmund 362, 676
 Konieczny, Józef 404
 Konieczny, sierż. 145
 Koniecznyński, Bogdan 646, 682
 Konkiewicz, Alfred 44, 53, 54, 509
 Konopiński, pchor. 460, 463, 464
 Konowski, Adam 356
 Konowski, Jan 356
 Konwiński, Władysław 203, 248, 673
 Koprykowski, Paweł 19
 Koralewski, Kazimierz 662, 684
 Korbik, Edward 570, 612, 682
 Korkiewicz, Jan 472, 473
 Korwin-Piotrowski, Władysław 31, 203, 235, 251, 253, 254, 577, 674
 Kosicki, Henryk 43, 123, 133, 147, 684
 Kosiński, Eugeniusz 204, 262, 264, 267, 279, 288, 289, 675
 Kosiński, Józef 235, 238
 Kosiński, Roman 164
 Kossów, Mieczysław 665, 686
 Kostkowski, Józef 586, 589, 596, 681
 Kościelniak, Wojciech 676
 Kościelski, Ludwik 596, 611, 681
 Kotkowski, Antoni 202, 224, 673
 Kotliński, Ignacy 266, 675
 Kowalczewski, Ignacy 365
 Kowal, Marian 612, 682
 Kowalski, Jan 42, 125, 210, 226, 266, 290, 572, 575, 577, 579, 585, 586, 589, 596, 598, 600, 610, 649, 681
 Kowalski, Marian 612, 646, 682
 Kowalski, Stanisław 607, 681
 Kowalski, Włodzimierz 292
 Kozłowiecki, Czesław 677
 Kozubowski, Feliks 304
 Kramer, Jan 686
 Krassowski, Jan 42, 300, 328, 413, 428, 435, 445, 675
 Krawczyk, Władysław 612, 624, 682
 Krotoszak, Władysław 185
 Królicki, Stanisław 76, 78, 80, 364, 438
 Królikiewicz, Władysław 40, 133, 147, 671
 Królik, Jan 393, 396
 Król, Sylwester 202, 673
 Kruczek, strz. 222
 Krull, Albert 27
 Kruszona, Mikołaj 379
 Krych, Władysław 684
 Krysakowski, Józef Aleksander 660
 Kryska-Karski, Tadeusz 30
 Krystek, Henryk 203, 235, 252, 254, 258, 306, 310, 337, 674
 Krzyżañscy, Stanisław i Józef 534
 Krzyżañski, Seweryn 167, 577, 598, 608, 612, 682
 Książkiewicz, Narcyz 203, 674
 Kubacki, Marceli 686
 Kubasik, Władysław 377
 Kubiak, Jan 372
 Kubiak, Piotr 381, 406–410
 Kubiak, Stanisław 668, 676
 Kubicki, Kazimierz 30, 202, 235, 237, 259, 673
 Kucharski, Teofil 660, 663
 Kuflewski, kan. 627

- Kulesza, NN 667
 Kulik, Jerzy 578, 583, 610, 680
 Kurkiewicz, Tadeusz 346, 382, 479, 480, 676
 Kurnatowski, Stanisław 239
 Kurpisz, Julian 246
 Kurzaj, ppor. 612
 Kurz, Edmund 669, 676
 Kusociński, Janusz 398
 Kustroń, Józef 199
 Kusztełan, Józef 525, 529, 532–534, 541, 542, 679
 Kutrzeba, Tadeusz 5, 18, 24, 31, 39, 45, 46, 48, 51, 56, 62, 65, 76, 86, 115, 136, 137, 141, 142, 146, 150, 153, 166, 239, 262, 264, 404, 414, 416, 442, 503, 581, 643, 658, 663, 756
 Kwaśnik, Władysław 612, 646, 683
 Kwiatkowski, Marian 76, 529, 542, 560
 Kwiosz, Kazimierz 379
- L**ebuchowski, M. 518
 Leński, Paweł 41, 47, 133, 148, 541, 685
 Lesicki, Feliks 379
 Lesisz, Edmund 19, 20, 203, 209, 235, 237, 244, 245, 248, 673
 Leśniak, Józef 353, 354, 479, 480, 677
 Lewandowicz, Maksymilian 676
 Lewandowski, NN 478
 Lewicki, Marian 208, 262, 267
 Libner, Stanisław 176, 684
 Lichoń, Aleksander 604, 607, 608, 611, 623, 682
 Liczbański, Edward 566
 Linkiewicz, Henryk 679
 Lipiński, Witold 298, 305, 307, 570, 578, 610, 623, 624, 626, 632, 680
 Lis, Edward 23, 202, 225, 235, 237, 244, 246, 673
 Lisiecki, kpr. 224
 Lisowski, Zygmunt 23, 167, 225, 581, 584, 587, 589, 591, 596, 597, 611, 621, 641, 681
 Litwinowicz, Aleksander 450
 Lityński, Stanisław 209
 Loga, Jan 167, 519, 582, 588, 612, 642, 647, 651, 682
 Lubawa, Stanisław 529, 533, 538, 679
 Lubicz-Nycz, Leszek 43, 99, 125, 226, 300, 304, 310, 314, 319, 320, 322, 333, 334, 347, 351, 369, 375, 378, 418, 421, 455, 468, 577, 579, 583, 604, 607, 608, 611, 629, 631, 681, 757
 Luboradzki, Stanisław 317
- Ł**agoda, Hieronim 204
 Łepkowski, Stanisław 678
 Łochyński, kpr. 668
 Łożyński, Tadeusz Marian 657, 683
 Łubieński, Henryk 676
 Łuczak, Jan 531, 541
 Łuczak, sierż. 542
 Łuczkievicz, Stanisław 603
 Łukasik, Teodor 204, 262, 287, 675
 Łukomski, Alfred 404
 Łukomski, Zbigniew 604, 608, 611, 681
 Łukoski, Mieczysław 18, 21, 28, 29, 40, 44, 51–57, 59–63, 65–70, 80, 103, 104, 107, 117, 119, 133, 142, 147, 149, 158, 299, 304, 308, 310, 313–316, 319, 320, 332, 333, 352, 379, 380, 426, 462, 467, 570, 671, 756
 Łukowiak, Antoni 244
 Łukowski, Marian 683
 Łyskowski, Edmund 584, 611, 681
- M**achnikowski, Benedykt 673
 Machowiak, Jan 251
 Maculewicz, Humbert 28, 40, 133, 147, 165, 168, 406, 502, 626, 632, 671
 Maćkowiak, Roman 354, 405, 474, 478, 479
 Madaliński, Stanisław 411
 Magnuski, Stanisław 133, 142, 147, 158, 168, 671
 Majewski, Wiktor 298–300, 303–309, 316, 418, 444, 445, 467
 Majśner, Jan 187
 Majszak, Henryk 382
 Makowski, Edmund 6, 101
 Maks, Kazimierz 329
 Malinowski, Antoni 262
 Małecki, Antoni 505
 Małecki, Jan 663, 686
 Małecki, Kazimierz 378, 385
 Małecki, Marian 555
 Manstein, Erich von 5
 Mantaj, Czesław 371, 372
 Mańkowski, Witold 43, 684
 Marciniak, Edmund 683

- Marciniak, Kazimierz 533
 Marciniecki, Zygmunt 612, 646, 682
 Marcinkowski, Józef 275, 288, 553, 675
 Marlewski, Tadeusz 276, 278
 Maruszewski, Artur 654, 688
 Masiak, Ksawery 29, 547, 548, 552, 553, 680
 Maślanka, Franciszek 648
 Matuszak, plut. 437
 Matuszewski, Marian 379
 Matuszewski, Zbigniew 379, 612, 647, 682
 Matysiak, Józef 460, 676
 Mączka, Stefan 355
 Mączyński, Czesław 390
 Mąka, Ignacy 354, 479, 677
 Mąka, Józef 480
 Melnyczuk, Jan 371
 Michalak, Józef 533, 623
 Michalewicz, Antoni 379
 Michalewski, Albin 29, 42, 99, 325, 526–529, 533, 541, 544, 545, 567, 574, 643, 678
 Michalski, Antoni 675
 Michalski, Józef 684
 Michałkiewicz, Roman 684
 Michałowski, Edward 202, 207, 223, 224, 235, 237, 253, 256, 672
 Michałowski, Leon 675
 Michellini, Otto 684
 Mieczkowski, pchor. 460
 Mierzejewski, Kazimierz 664, 685
 Migdałek, sierż. 220–222
 Migdał, Stefan 673
 Miguła, Eryk 85
 Mikke, Tadeusz 365, 465
 Mikołajewski, Stanisław 663, 686
 Mikoś, Józef 676
 Milan-Kamski, Maksymilian 144
 Mintowt-Czyż, Jan 660
 Mirzyński, Władysław 672
 Misiak, Adam 240, 600, 611, 681
 Misterka, st. ogn. 682
 Mlicki, Józef 684
 Młodzianowski, Wacław 627, 633
 Młodziejowski, Jerzy 392, 404, 677
 Młynarz, Kazimierz 6
 Modzelewski, Jerzy 179, 672
 Molak, Józef 28, 666, 667, 754
 Molik, kpr. 533
 Morawski, Krzysztof 202, 238, 243, 673
 Morawski, Stanisław 304–309, 312, 323, 330, 333, 347, 358, 366–368, 375, 419–421, 570, 571, 578, 583, 584, 604, 609, 612, 620, 625, 628, 629, 633, 634, 682
 Moszyński, Benedykt 599
 Motyliński, Kazimierz 347, 604, 611, 681
 Mozdyniewicz, Mieczysław 51, 56, 57, 62, 87, 184, 231, 300, 453, 629
 Mreła, Ignacy 133, 147, 160, 176, 671
 Mroczkowski, Stanisław 676
 Murawski, Jan 675
 Muszyński, Mieczysław 589, 610, 681
Nadratowski, Tadeusz 68, 69, 115
 Neterowicz, Alojzy 662, 686
 Neumeister, ppłk 22
 Nędza, Stefan 378, 409, 678
 Nickel, Heinrich-Georg 22
 Nieborak, Maksymilian 203, 235, 244, 673
 Nieciengiewicz, Wojciech 577, 612, 644, 647, 650, 682
 Niewodniczański, Władysław 627, 633
 Nikiforczyń, Stanisław 670
 Nikiforuk, Wasyl 670
 Nitsche, Józef 202, 244, 246, 673
 Noga, Adam 376, 379
 Nowacki, Bronisław 317
 Nowacki, Lech Marian 202, 673
 Nowacki, Leszek 202
 Nowacki, Stanisław 674
 Nowaczyk, Ludwik 373
 Nowak, Alojzy 628
 Nowak, Franciszek 384
 Nowak, Józef 191, 204, 261, 269, 674
 Nowak, Kazimierz 575–577
 Nowak, ppor. rez. 357, 378
 Nowak, sierż. 481
 Nowak, Władysław 378, 405, 480, 677
 Nowakowski, Zygmunt 574, 586, 588, 611, 681
 Nowastowski, plut. 411
 Nowicki, Józef 672
 Nowicki, Kazimierz 570, 578, 608, 610, 680

Nyka, Jerzy 562, 564

Odrawąż-Zawadzki, Zygmunt, *zob.* Zawadzki, Zygmunt

Olasik, Adam 186, 188

Olejniczak, kpr. 429, 430

Olejniki, Jan 687

Olejniki, pchor. 533

Olejniki, plut. 649

Oleszczuk, Franciszek 612, 647, 649, 650, 682

Olszewski, Józef 612, 647, 682

Olędziejewski, Jan 686

Onyśkin, NN 603

Opala, Stanisław 376

Oracz, Stanisław 204, 262, 264, 290, 674

Orlicki, Feliks 204, 229, 280, 281, 287, 288, 290, 337, 338, 675

Orłowicz, Zbigniew, *zob.* Domski, Otton Zbigniew

Orłowski, inż. 176

Orłowski, Jan 345, 393–395, 403, 406, 409, 410, 480, 675

Oskowski, Jan 361

Ostrowski, Aleksander 572, 596, 597, 611, 681

Ostrowski, Tomasz 43, 133, 147, 176, 684

Otworowski, Stefan 204, 209, 218, 235, 262, 267, 269, 275, 285–288, 675

Owsianowski, Mieczysław 674

Pacyński, Adam 663, 686

Padlewski, Leon 660

Palacz, Wawrzyniec 612

Paluchowski, Marian 359, 360, 373, 390, 678

Paluszkiewicz, Marian 612, 646, 682

Pałaszewski, Wiesław Józef 611, 681

Papież, Józef 202, 673

Paszkiewicz, Gustaw 199

Patelka, Józef 567

Paterski, Antoni 352–355, 370, 479, 480, 677

Pawlaczyk, Stanisław 683

Pawlik, Bruno 655, 683

Pawlikowski, Tadeusz Ewaryst 677

Pempera, Stanisław 555, 680

Perdzyński, Tadeusz 144

Perkiewicz, Stefan 203, 673

Pernak, Mieczysław 202, 244, 673

Perucki, mjr 76, 78, 80

Perzanowski, Stanisław 676

Petri, Kazimierz 262

Pfister, Wilhelm 189

Piaszczyński, Jan 202, 673

Piątkowski, Stanisław 676

Piątkowski, Tadeusz 521

Pic, Witold Stanisław 603

Piechocki, Zygmunt 23, 167, 225, 581, 587, 589, 591, 596, 611, 681

Piechota, Paweł 677

Piechurski, Zygmunt 148, 160, 172, 663, 664, 672

Pieńkowski, Stanisław 412

Pietrzak, Henryk 529, 533, 539, 540, 679

Pietrzak, Jan 675

Pietrzyk, Zdzisław 440, 676

Piławski, Władysław 675

Piłsudski, Józef 402, 543

Piotrowski, Bogdan 353

Piotrowski, por. 480

Piotrowski, por. rez. 435

Piotrowski, Teofil 434, 676

Piskor, Tadeusz 450

Piwakowski, Feliks 172, 672

Pleciński, Henryk 611, 681

Plichta, Franciszek 292

Pluszczyk, Ryszard 661, 684

Platak, Jan 356

Platak, Władysław 356

Pobihuszczyj, Eugeniusz (Jewhen) 31, 297–301, 303, 307, 311, 321, 322, 324–326, 329, 333, 347, 356, 359–361, 363, 380, 423–425, 430, 443–445, 455, 464, 467, 480, 631, 677

Początek, Hubert 204, 262, 264, 674

Polak, Bogusław 5, 6, 17–23, 31

Polak, Michał 17

Polaszek, Władysław 19, 30, 135, 151, 152, 184, 301, 302, 305, 307, 320, 322, 326, 328, 348, 353, 362, 370, 379, 380, 418, 422, 431, 438, 439, 446, 451, 452, 468, 469, 614, 676

Politowicz, Władysław 250, 674

Poleć, Józef 472

Ponikiewski, Kazimierz 239

Poprawski, Stanisław 204, 262, 675

- Potworowski, Franciszek 238, 239
 Pracki, pchor. 161, 163
 Prętkowski, Władysław 204, 262, 674
 Prugar-Ketling, Bronisław 302
 Prus, Leon 479, 680
 Przybylski, Franciszek 683
 Przybylski, Stanisław 657
 Przybylski, Tadeusz 612, 644, 646, 682
 Przybylski, Zbigniew 202
 Przybył, Edward 351
 Przybył, Władysław 202, 242, 672
 Pstrąg-Bieleński, Cyryl 203, 252, 674
 Ptaszyński, Michał 222, 673
 Pukszo, Władysław 533
 Puppel, Leon 183, 433, 687
 Pużycki, Stefan 674
 Pyszczerki, Bronisław 665
- R**
 Rackowiak, Edward 390
 Raducha, kpr. 683
 Radzicki, Józef 552, 680
 Radziwiński, Stefan 166, 347, 359, 373, 374, 405, 434, 439, 447, 480, 677
 Rakoczy, Zygmunt 626
 Ratajczak, Kazimierz 611, 682
 Ratajczak, Leopold 460, 464, 676
 Ratajczak, Stefan (kpr.) 521
 Ratajczak, Stefan (ppor. rez.) 185, 685
 Ratajczak, Walerian 429, 430, 676
 Ratajski, Franciszek 648
 Reinhardt, Hans 30
 Rejer, kpr. 510
 Renecki, sierż. 221
 Renz, Stanisław 521, 522, 678
 Rewers, Feliks 145, 313, 323, 370, 373, 669, 676
 Rewers, Stefan 347, 356, 361, 373–375, 677
 Rezler, Marek 17
 Rezmer, Waldemar 5, 18, 22–24, 183, 555
 Robakiewicz, Feliks 85
 Rogoziński, Stefan 662, 684
 Rojek, Edward 604, 611, 681
 Rolniczak, kpr. 429, 570
 Romanowski, Roman 679
 Romański, Maciej 303, 304, 623
 Romański, sierż. pchor. [ppor.] 544, 679
 Rosada, Stanisław 376
 Rotter, Marian 533, 679
 Rowecki, Stefan 199
 Rowiński, Julian 686
 Rozdźestwieński, Paweł 41, 43, 667
 Rożynek, Leon 391
 Rómmel, Juliusz 120, 294
 Różański, Zygmunt 533, 553, 679
 Różewicz, Ignacy 374, 677
 Różycki, Zenon 684
 Rudnicki, Klemens 438
 Runge, Stanisław 660
 Rusiecki, Wincenty 118
 Ruszkowski, Franciszek 628, 633
 Rybarscy, NN 479
 Rybarska, NN 479
 Rybczyński, Stanisław 23, 203, 217, 225, 235, 237, 244, 246, 248, 256, 673
 Rybka, Ryszard 33, 666, 668
 Rybotycki, Tomasz 21, 29, 42, 57, 70, 116, 121, 133, 147, 176, 297, 301, 305, 308, 318, 322, 332–334, 336, 337, 343, 344, 346, 350, 357, 370, 393, 394, 413, 414, 422, 430, 431, 436, 440, 446, 449, 459, 462, 472, 480, 503, 570, 571, 578, 619, 629, 631, 632, 635, 675
 Rymkiewicz, Zygmunt 664, 685
 Rynek, Albin 262
 Rypiński, Tadeusz 557, 565, 680
 Rzepniewski, Wacław 529, 533, 679
 Rzymowski, Zbigniew 204, 218, 235, 238, 262, 263, 267, 275, 285, 287, 288, 293, 294, 675
 Rzysko, Józef 305, 311, 317, 322, 328, 330, 333, 334, 359, 360, 367, 373, 376–378, 419–421, 422, 425, 440, 443, 501, 503, 565, 678
- S**
 Saciuk, Jerzy 357, 675
 Sadowski, Władysław 678
 Salomon, Ignacy 675
 Sawański, Włodzimierz 612, 646, 682
 Sawczyński, Adam 305, 336
 Sawicz, Wilhelm 42, 675
 Sawka, Włodzimierz 82, 135, 152, 347, 356, 357, 434, 439, 440, 447, 449, 455, 460, 464, 618, 676, 753
 Sawulak, Michał 203, 673

- Schaub, Oskar 30
 Scheibe, Bolesław 474, 677
 Schenknecht, strz. 434
 Schmidt, August 23
 Schmidt, Franciszek 262
 Schmidt, Gerhard 26
 Schmidt, Stefan 611, 681
 Schmidtkanz, mjr 22
 Schneider, Adam 376
 Schubert, Jan 612, 682
 Schulz, Paweł 262
 Sczaniecki, Józef 239
 Seidel, Józef 411
 Senator, Eugeniusz 611, 681
 Serafin, Stanisław 522
 Serwatkiewicz, Julian 97
 Siciński, Ignacy 133, 147, 165, 583, 671
 Siciński, Witold 678
 Sieczorek, por. lek. 545
 Siewruk, Eugeniusz 246
 Sikorski, Henryk 521
 Sikorski, Władysław 164, 417
 Siuda, Stanisław 75, 78, 79, 82
 Siwucha, kpr. 683
 Skalecki, Władysław 376
 Skibniewski, Stanisław 134, 148, 151, 183, 184, 432, 438, 439, 614, 619, 687
 Skokowski, Julian 29
 Skotnicki, Stanisław *zob.* Grzmot-Skotnicki, Stanisław
 Skowroński, kpr. 220, 221
 Skrzypczak, Stanisław 290
 Słaboszewski, Stanisław 530, 538
 Słojewski, Włodzimierz 202, 207, 221, 234, 235, 243, 258, 259, 265, 673
 Słomiński, Tadeusz 650
 Słoniński, NN 666
 Słoniński, Zygmunt 660
 Słuszkiewicz, Zbigniew 177, 179, 685
 Smakulski, Józef 203, 674
 Smardz, Marian 202, 673
 Smoczyński, Lech 527, 679
 Smolarski, Władysław 63
 Sobański, Bernard 204, 262, 674
 Sobek, kpr. 562
 Sobiś, Stanisław 560, 562
 Sobociński, Bolesław 299, 301, 303, 313, 316–318, 320, 322, 324, 329–333, 346, 354, 356, 370, 376, 381, 383, 393, 395, 397, 405, 417, 419, 421, 423, 427, 436, 455, 623, 675
 Sochacki, Jan 90, 512, 513, 537, 547, 552, 679
 Sokołowski, Kazimierz 97, 660
 Sokół, Władysław 203, 235, 254, 674
 Solecki, Tadeusz 672
 Solski, Adam 347, 411, 413, 472
 Sopniewski, Wincenty 404, 481
 Sosień, Stanisław 42, 191, 203, 221, 234, 235, 244, 253, 263, 674, 757
 Sówka, Władysław 389
 Spławski, kpr. 541
 Springer, Andrzej 533
 Spychała, Adam 679
 Stachowski, Józef 572, 573, 577, 612, 647, 652, 682
 Stanek, Tadeusz 523
 Stanisławski, Wojciech 664
 Stańko, Albin 678
 Stańko, Konrad 612, 647, 682
 Starzyński, Tadeusz 26
 Stawiński, Stanisław 356
 Steiner, Michał 466
 Stepan, Kamil 18
 Stęślik, kpr. rez. 429
 Stoves, Rolf 27
 Stroński, Marian 376
 Stróżycki, Józef 411
 Stróżyński, Franciszek 262
 Strugarek, Stanisław 548, 679
 Strzelecki, Leon 46, 47, 625
 Strzeszak, Jan 203, 674
 Suchodolski, Kazimierz 611, 681
 Sujak, Edmund 133, 147, 671
 Sujkowski, Witold 299, 302, 303, 309, 344
 Surowiec-Surowiński, Edward 524, 678
 Suwalski, Józef 519, 548, 551, 680
 Szaad, Albert 97
 Szacherski, Zbigniew 364
 Szafrński, plut. 268
 Szałaga, Wacław 674
 Szałkowski, Antoni 362, 413, 675

Szaroleta, Kazimierz 686
 Szary, Eugeniusz 43, 96, 125, 133, 147, 312, 333, 419, 655, 657, 658, 683
 Szatkowski, Zygmunt 677
 Szczepaniec, Jan 683
 Szczepankowski, Lucjan 183, 316
 Szczepański, Józef 679
 Szerbał, Franciszek 434, 435, 676
 Szerbik, Władysław 22
 Szczot, Franciszek 204, 218, 229, 262, 266, 273, 278, 674
 Szklarek, Jan 171, 172, 179, 180, 672
 Szmaj, Józef 283, 328, 329, 332–334, 336, 342, 347, 357, 364, 404, 424, 425, 436, 440, 443, 447, 460, 468, 676
 Sznajder, pchor. 48
 Szor, Ignacy 133, 147, 172, 191, 235, 671
 Szpotański, Witalis 567, 679
 Szubański, Rajmund 183
 Szul, Józef 45, 76
 Szulc, st. strz. 409, 410
 Szulcowa, NN 292
 Szulc, Tadeusz 660
 Szumski, Leonidas 412
 Szwargot, Franciszek 562
 Szwed, Jan 43, 125, 305, 318, 325, 333, 518, 579, 612, 634, 646, 652, 653, 682
 Szychulski, Bohdan 665
 Szymankiewicz, Józef 183, 184, 687
 Szymankiewicz, Zenon 118
 Szymczak, Marcin 379

Śmigieński, Michał 686
 Śmigły-Rydz, Edward 238
 Śnitko, Ludwik 19, 41, 191, 194, 202, 208, 218, 220–222, 229, 234, 235, 244, 673
 Świącicki, Andrzej 662, 686
 Świącicki, Witold 625
 Świtalski, Stanisław 660
 Świtek, Jan 612

Taczuk, Zenon 204, 218, 229, 235, 262, 281, 285, 286, 289–291, 674
 Tatarski, Walenty 220–222, 672
 Tempelhof, kpt. von 81

Terlecki, Michał 42, 125, 133, 147, 168, 226, 299, 304, 306, 308–310, 313, 315, 333, 553, 569, 570, 574, 577, 579, 580, 582, 598, 604, 607, 610, 631, 632, 649, 650, 680, 757
 Tetzlaff, Janusz 586, 589, 593, 600, 610, 681
 Teuchman, Jan 165, 579, 613, 647, 655
 Thiel, Edmund 679
 Tkaczyk, Henryk 307
 Tokarski, sierż. 679
 Tokarzewski-Karaszewicz, Michał 257, 545
 Tomaszewski, chor. 177, 685
 Tomaszewski, podkom. 267
 Tomczak, Jan 352, 363
 Tomiak, Franciszek 376, 379
 Tomiak, Stanisław 25, 29, 42, 53, 56, 80, 121, 133, 147, 232, 300, 305, 318, 420–422, 507, 522, 526, 528, 549, 559, 561, 563, 567, 608, 678, 757
 Topolski, Wiktor 523
 Tritt, Jan 612, 647, 683
 Trochęlepsy, ppor. 531, 540
 Trzebiński, Lucjan 677
 Tschikora, Gunhilde 584
 Tuchółka, Janusz 577, 596, 611, 681
 Turski, Marian 664, 685
 Tym, Juliusz S. 24

Umbreit, Mieczysław 686
 Urbaniak, Antoni 681
 Urbaniak, Jan 571, 611
 Urbaniak, Stefan 678
 Urbanik, Franciszek 672
 Urbański, kpr. 469

Vigny, Alfred de 145

Wache, Marian 523, 524
 Wachowiak, Tadeusz 203, 673
 Wacławski, Zygmunt 435
 Waliszewski, Stanisław 528, 533, 538, 679
 Wałkowski, Tadeusz 611, 682
 Wasner, Adolf 25, 26
 Wawrzyniak, kpr. 432
 Wawrzyniak, Roman 684
 Wąsik, kpr. 484
 Weber, Wilhelm 42, 133, 147, 232, 512, 678

- Wellnitz, Felicjan 382, 677
 Werobej, Józef 366
 Wesołowski, Andrzej 18, 33
 Węgorek, Zygmunt 171
 Wierczyński, Władysław 20, 23, 26–28, 31, 41, 97, 120, 125, 133, 147, 160, 191, 199, 202, 235, 238, 243, 253, 256, 263, 288, 289, 291, 293, 321, 330, 331, 425, 544, 584, 672, 757
 Wieczorek, Aleksander 687
 Wieczorek, Edward 464, 676
 Wieczorek, Karol 21, 42, 88, 138, 139, 155, 297, 333, 346, 352–356, 405, 415, 429, 430, 435, 437, 441–443, 446, 448, 453–455, 464, 472, 476, 479, 480, 525, 537, 581, 608, 619, 676
 Wierciński, kpr. 531, 541
 Wierziński, Marcelli 612, 646, 650, 682
 Wikler, plut. 626
 Winiarski, Antoni 409
 Winter, Stanisław 663, 664, 685
 Wiśniewski, Jan 202, 242, 672
 Wiśniewski, Szczepan 674
 Witkowiak, Józef 317
 Witkowski, Jan 385
 Witkowski, Władysław 663, 685
 Witowski, Ludwik 586, 593, 611, 681
 Wiza, kpr. 562
 Wład, Franciszek 18, 22, 24–28, 31, 40, 48, 61, 64–68, 87, 90, 97, 98, 103, 109, 111, 115, 117, 118, 123–125, 130, 132, 133, 144–147, 167, 170, 178–181, 184, 185, 209, 213, 217, 223, 225, 226, 228, 233, 234, 245, 262, 282, 283, 291, 298–301, 305, 308–310, 314, 315, 320–324, 326–329, 332–334, 336, 337, 342, 348, 356, 362, 366, 369, 381, 382, 397, 405–408, 413–417, 419–421, 423, 424, 427, 428, 441, 444, 445, 448, 450, 468, 502, 507, 509, 527, 531, 540, 543, 552, 554, 557, 559, 562, 571, 574, 579, 584, 592, 602, 608, 620, 626, 630, 632, 654, 655, 657, 660, 663, 664, 666–669, 671, 688, 745–756
 Wład, Marta 28, 666, 752, 754, 755
 Wład, Zdzisław 755
 Włodarczak, st. ogn. 608, 682
 Wojciechowski, Jan 555, 680
 Wojciechowski, Stefan 452
 Wojdowski, Joachim 677
 Wojewoda, Jakub 666, 667, 745
 Wojewoda, Maciej 6
 Wojtczak, Jan 377, 479, 480, 677
 Wolny, Bronisław 408, 412, 413
 Wolny, Feliks 287
 Wolski, Lech 523
 Wolski, Roman 680
 Wołek, Józef 191, 222
 Woźniak, Kazimierz 684
 Woźniak, kpr. rez. 237
 Wrzos, Konrad 412
 Wyderkowski, Donat 487
 Wyderkowski, Jan 359, 360, 367, 392, 405, 480, 481, 495, 677
 Wyszyński, Leon 684
 Wyzuj, Franciszek 393
Zachorski, Antoni 673
 Zahorski, Sergiusz 660
 Zajączek, Stanisław 262
 Zajączkowski, Franciszek 23, 28, 42, 99, 114, 117, 125, 143, 159, 160, 334, 509, 517, 521, 526, 548, 554, 555, 558–560, 563, 574, 622, 626, 627, 630, 632, 680
 Zakrzewski, Władysław 133, 148, 672
 Zaleski, Janusz 523
 Zaleski, ppor. 524, 678
 Zaleski, Stanisław 41, 119, 133, 147, 683
 Załęski, por. 65
 Zapalczyński, st. sierż. 679
 Zapłata, Hieronim 203, 235, 250, 674
 Zaremba, Zdzisław 451
 Zastawny, NN 603
 Zawadzki, Bohdan 683
 Zawadzki, Henryk 514, 537, 547, 549, 556, 679
 Zawadzki, Tadeusz 33
 Zawadzki, Zygmunt 18, 20–23, 28–32, 39, 40, 117, 130, 133, 144, 147, 183–186, 188, 189, 234, 345, 370, 405, 406, 408, 411, 431, 459, 468, 475, 476, 479–481, 496–498, 500, 510, 511, 520–523, 532, 541–543, 545, 547, 548, 551, 553, 558, 560, 633, 653, 671
 Zawilski, Apoloniusz 32, 71, 518, 548, 549, 571, 585, 586
 Zboralski, Wiktor 354, 574, 608, 612, 682
 Zieleniewski, Tadeusz 473
 Zieliński, Hugon 27, 33, 37, 41
 Zieliński, kan. 571

Zieliński, Kazimierz 604, 611, 681

Zieliński, st. sierż. 668

Zielonka, Józef 41, 133, 147, 202, 229, 235, 243, 253, 282, 341, 672

Ziębiński, Mieczysław 169

Ziółkiewicz, Kazimierz 455

Złotkowski, Sylwester 29, 301, 347, 359–361, 373, 377, 378, 389, 390, 404, 405, 480, 503, 678

Złotowski, Stanisław 574, 612, 647, 682

Zoll, Józef 610, 681

Zudyński, kpr. 668

Züldorf, kpr. 562

Zwierzycy, Tadeusz 612

Zwierzynski, Stefan 582, 655, 657, 683

Zych, strz. 463

Zych, Zdzisław 662, 684

Zygmanowski, Mieczysław 676

Żelaźniewicz, Walerian 521, 564, 678

Żelezny, Marian 611, 681

Żniński, Mieczysław 40, 47, 56, 59, 107, 134, 148, 520, 683, 756

Żniński, por. 660

Żongołowicz, Eugeniusz 144, 145

Żółciewicz, Kazimierz 472

Żółtowski, Franciszek 684

Żółtowski, Zbigniew, *zob.* Złotowski, Stanisław

Żuliński, Marian 312, 322, 347, 358, 359, 364, 366, 430, 571, 604, 606, 611, 623, 631, 681

Żur, Jan 410

Żwirski, Wacław 412

Skorowidz nazw geograficznych

83,4, wzg. 329
92,6, wzg. 627
98, wzg. 430
102, wzg., *zob.* Pęcławickie, wzg.
102,2, wzg., *zob.* Pęcławickie, wzg.
108, wzg. 22
113,9, wzg. 52, 55
115, kota 563
159,4, wzg. 223
160,9, wzg. 629, 630
593, wzg. 22
II Rzeczypospolita, *zob.* Polska

Adamowa Góra, w. 65
Adamowice gm. Kutno, w. 213
Afryka 495
Aleksandrów gm. Rybno, w. 247, 323–326, 380, 381,
395, 409, 422, 423, 502, 504, 592, 598
Ameryka Południowa 495
Anglia, *zob.* Wielka Brytania
Antoniew (ob. cz. Kutna), w. 86
Antoniew gm. Kozłów Biskupi, w. 94, 123, 127
Antoniew gm. Lubianków, w. 61, 552
Antosin gm. Rybno, w. 232

Arciechów gm. Ilów, w. 532
Arnimswalde (ob. Załom, cz. Szczecina) 479
Auschwitz, *zob.* Oświęcim, ob. konc.
Austria 186
Azory k. Kutna, przyst. kol. 413

Babiak pow. kolski, w. 49, 120, 136, 153, 173, 441, 552
Baligród, w. 164
Balków, w. 20, 21, 52–55, 87, 88, 105, 106, 120, 214,
215, 217, 218, 236, 239, 246, 251, 256, 263, 270, 271,
273, 285, 350, 352, 356, 359, 446, 447, 476, 508, 552,
605, 618, 629
 Balków, dw. 53, 54, 105, 285
 Balków, fw. 271
Barłogi gm. Grzegorzew, w. 172
Batorowo gm. Tarnowo Podgórne, w. 613, 614
Bawaria 755
Bawaria, Górna 599
Bądków gm. Zgierz, w. 367, 368, 448, 630
Bąków gm. Zduny, w. 93, 94, 123, 228, 298, 318, 443,
606, 622, 642
 Bąków Dolny gm. Zduny, w. 509
 Bąków Górny gm. Zduny, w. 369, 389, 509
Bedlno gm. Bedlno, w. 141, 157

- Bednary k. Łowicza 256
 Bergisch-Gladbach, m. 30
 Berlin, m. 38, 39, 163, 391, 402, 451, 452, 543
 Besiekierz, w. 57, 107, 367, 368, 375, 376, 385, 389–391, 393, 448, 481, 498, 620, 630
 Besiekierz Rudny, w. 91, 366
 Biała gm. Zgierz, w. 58, 59, 61
 Biała Góra (ob. cz. Młodzieszyna), w. 29, 130, 142, 159, 326, 328–332, 424, 425, 435, 469, 504, 520, 550, 602
 Biała Góra, las 330, 331, 425, 426
 Białoruś 31
 białostockie, woj. 389
 Białystok, m. 431
 Biedrusko, w. 19, 39, 40, 72, 74, 76, 80–82, 194, 345, 412, 413, 507, 521, 529, 535, 549, 554, 562, 568, 593, 599, 633, 662
 Bielany, dz. Warszawy 354, 382, 404, 436, 553, 598, 665
 Bielany (ob. Kazuń-Bielany) gm. Czosnów, w. 633
 Bielawki (ob. cz. Kutna), w. 50, 51, 86, 120, 547
 Bielawki k. Kutna, fw./dw. 530, 563, 638
 Bielawska Wieś, w. 60
 Bielawy, gm. 60
 Bielawy pow. łowicki, w. 57, 60, 61, 107, 108, 121, 139, 140, 156, 363, 364, 384, 386, 405, 434, 443, 448, 511, 606, 619, 620, 622, 629, 630, 723
 Bielewo, fw., *zob.* Bielawki, fw.
 Bielice k. Piątku, w. 87
 Bieliny gm. Młodzieszyn, w. 252
 Biskupice gm. Pobiedziska, w. 83, 530, 535
 Biskupie gm. Ślesin, w. 441, 605
 Bliski Wschód 663
 Błędów k. Łowicza, w. 25, 27, 66, 67, 94, 96, 97, 113, 114, 127, 129, 168, 170, 300, 312, 315, 317–323, 343, 345, 369, 378–380, 420–422, 427, 445, 449, 467, 471, 502, 504, 519, 522, 544, 552, 606, 622, 624, 631, 632, 642, 643, 651, 733, 744
 Błonie k. Warszawy, m. 162, 257, 553
 Bocholt, m. 603
 Boczek (ob. Boczek Chełmoński) gm. Rybno, w. 113, 315, 316, 320
 Boduszewo, w. 552
 Bogoryja gm. Zduny (ob. Bogoria), w. 93, 94, 298, 443, 471
 Bogucin gm. Swarzędz, w. 83
 Bogumiła (ob. cz. w. Erminów), w. 229, 230, 310
 Bojanowo, m. 208, 255, 259, 262, 267, 286
 Bolechowo gm. Czerwonak, w. 521, 533–535, 537, 662
 Bolimów, w. 472
 Bolonia, m. 30
 Bomlitz, gm. 664
 Borowiec gm. Piątek, w. 218, 221
 Boruja, w. 188
 Boryszew, cz. Sochaczewa 64, 111
 Braki k. Sochaczewa 123
 Braki, dw. 307, 316
 Braki Parcele 345, 370, 373
 Bratoszewice, w. 430, 512, 514, 515, 559
 Brdów, w. 50, 524, 552
 Brdów, las 85
 Breslau, m., *zob.* Wrocław
 Brochów gm. Brochów, w. 28, 327–330, 382, 404, 424, 425, 500, 502, 545, 552, 643, 644
 Brodnica, m. 176
 Bronin gm. Stryków, w. 223, 225
 Bronisławy (ob. cz. w. Karolków Szwarocki), w. 25, 64, 66, 111, 112, 123, 141, 228, 229, 280, 306, 310, 336, 337, 343–345, 375
 Brudzewo gm. Strzałkowo, w. 441, 605, 615
 Bryski k. Piątku, w. 430
 Brzezie (ob. Brzezia) gm. Sanniki, w. 643
 Brzeziny gm. Sanniki, las 323, 324
 Brzeziny (ob. cz. w. Kozłów Nowy B), przys. 299, 444
 Brzozów woj. podkarpackie, m. 551
 Brzozów k. Iłowa, w., *zob.* Brzozów Stary
 Brzozów Stary, w. 142, 158, 288–291, 324, 328, 380, 431, 606, 625, 626, 632, 664
 Brzuchowice (ob. ukr. Брюховичі), os. 535
 Budy, Duże, w., *zob.* Budy Stare k. Iłowa
 Budy, Małe, w., *zob.* Budy Iłowskie
 Budy, Iłowskie, w. 232, 291, 468, 520, 643
 Budy, Stare k. Iłowa, w. 27, 68, 96, 97, 98, 114, 124, 129, 174, 178, 232, 237, 264, 282, 291, 300, 301, 310, 324–329, 332, 333, 335, 336, 340, 341, 345, 378–380, 383, 384, 386, 388, 389, 391, 392, 395, 397, 409, 422–425, 427, 429, 431, 445, 475, 502, 509, 520, 528, 544, 552, 554, 571, 584, 588, 626, 632, 643, 644, 651, 652
 Budziszewo Kościelny, w. 136, 153
 Bugaj gm. Babiak, w. 49, 136, 153

Bugaj gm. Pobiedziska, w. 83, 550, 605, 615

Buk, m. 451, 452

Buraków (ob. cz. Łomianek), w. 603

bydgoskie, woj. 374, 387

Bydgoszcz, m. 82, 134–136, 152, 153, 185, 577, 598, 638

Bystre pow. leski, w. 551

Bzianka gm. Rymanów, w. 551

Bzura, rz. 2, 5, 6, 7, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 27–32, 45, 48–56, 59, 61–69, 86–90, 92–95, 97–100, 103–105, 107, 109–112, 114–116, 120–123, 125–130, 137–143, 154–160, 166, 167, 170, 173, 175, 177, 178, 180, 186, 213–215, 217, 218, 223, 226–228, 230, 233, 234, 236–240, 246, 247, 251, 252, 256, 257, 259, 260, 263, 264, 270, 282, 283, 285, 291, 292, 298–302, 307, 308, 310, 324, 326–337, 341–344, 349–351, 354, 357, 362, 364–366, 368–371, 373, 374, 382–389, 392, 393, 395, 397, 398, 404, 406, 409, 410, 416, 417, 424–430, 434–436, 442–446, 448, 449, 453, 455, 462, 465–468, 470, 474, 475–478, 481, 487, 492, 493, 498–500, 502, 504, 505, 509, 510, 517–521, 524–528, 530–532, 537, 539, 544, 545, 548, 549, 550, 552, 554, 557, 559, 564, 571, 573, 574, 580, 582–584, 587, 591–593, 597, 598, 600–602, 605–608, 610, 611, 618, 621, 622, 626, 627, 629–633, 638–645, 647–650, 652, 653, 657, 658, 664, 665, 667–690, 712

Carpiagne, Camp de, obóz wojsk. 286

Celestynów gm. Ozorków, w. 51, 53, 59, 60, 91, 104, 122, 139, 155, 156, 366, 448, 498, 620, 629, 630

Celigów gm. Głuchów, w. 383

Chąśno, w. 123, 228, 317, 318, 343, 369, 370, 417, 427, 606, 608, 642

Chąśno I, w. 236, 298, 305, 306, 320, 343, 369, 370, 443, 444, 471

Chąśno II, w. 236, 298, 320, 343, 443

Chąśno, fw. 302

Chełm, m. 411

Chełmża, m. 387

Chobienice, w. 188

Chodaków (ob. dz. Sochaczewa), w. 392

Chodzież, m. 392

Chrośnica gm. Zbąszyń, w. 187

Chrzanowo gm. Chodów, w. 136, 153

Chrzypsko Wielkie, w. 390

Chynów gm. Chynów, w. 162

Ciechosławice gm. Piątek (ob. cz. Pęcławic), w. 429

Cisna, w. 551

Crawford (Szkocja) 599

Cybulice, w. 552, 628

Czaplinek k. Sochaczewa (ob. cz. w. Lenartów) 306–309, 312–318

Czarne Pole (ob. Czarnopole), dw. 52–54, 88, 105, 215, 217, 236, 246, 263

Czarnków, m. 438, 439

Czarnopole, dw., zob. Czarne Pole

Czarnotki, w. 599

Czechosłowacja 186

Czeczotki gm. Czosnów, w. 628, 633

Czeluścin gm. Czerniejewo, w. 84

Czerlejno, w. 562

Czerniejewo, m. 48, 83, 429, 441, 508, 535, 554, 700

Czerniejewo, las 84, 136, 152, 446, 508, 530, 550, 552, 554, 605, 615

Czerniew gm. Kiernoza, w. 565

Czerników gm. Piątek, w. 88, 218

Czerwińsk n. Wisłą, w. 402, 548

Częstochowa, m. 31, 135, 136, 152, 153, 255, 257, 261, 348, 414, 479, 615

Ćmiszew (Rybnowski), w. 231, 281

Dachowa gm. Sochaczew, w. 94, 127

Dąbrowa Nowa gm. Leoncin, w. 257

Dąbrowa Stara gm. Leoncin, w. 257

Dąbrowa Tarnowska, m. 144

Dąbrowice pow. kutnowski, w. 85, 136, 153, 552, 638

Dąbrówka gm. Dopiewo, las 82

Dąbrówka Wielka (ob. Dąbrówka Wielkopolska, niem. Gross Dammer), w. 432–434, 440, 464

Dębno Królewskie, w. 442, 615

Dębno Polskie, w. 267, 268

Dębowa Góra gm. Bedlno, w. 93, 227, 236, 260

Dębowa Łęka, w., zob. Geysersdorf

Dębówka gm. Błonie, w. 161

Dębsk gm. Nowa Sucha (ob. Stary Dębsk), w. 123, 228, 306, 307, 370, 418, 427

Dębsk, dw. 123

Dęby Szlacheckie, w. 49, 85, 136, 153, 211, 245, 590

Dissau (Niemcy), w. 428
 Długie, Nowe, w. 248
 Długie, Stare, w. 208, 209, 248
 Dobiegniew, m., *zob.* Woldenberg
 Dobromil (ob. ukr. Добромиль), m. 385
 Dobromyśl gm. Kleczew, w. 441
 Dolny Śląsk, reg. 478
 Domaników, os. 212
 Domaradzyn, w. 515
 Domaradzyn, las 512
 Dömös (Węgry), w. 292
 Dorsten, m. 39
 Dortmund, m. 388
 Dössel (ob. cz. Warburga), w. 39, 56, 508, 510, 655
 Drobnin, w. 239
 Drogusza, w. 60
 Düsen, gm. 566
 Działdowo, m. 633, 666
 Działoszyn n. Wartą, m. 189
 Dzierzbice, fw. 50, 85, 120, 173, 177
 Dzierznica (ob. Dzierznica), fw. 590, 597
 Dziągiewlewo, w., *zob.* Chrzanowo
 Dziwie, w. 552

Edwardowo (ob. cz. Poznań), fw. 614
 Edynburg, m. 438
 Elizanów, w. 85, 212
 Emilianów gm. Bedlno, fw. 174
 Emilianów gm. Bielawy, w. 60, 597
 Emilianów k. Sochaczewa, w. 65, 95, 123, 299, 303, 304, 306–308, 312, 314, 315, 317–322, 328, 343, 344, 368, 370, 375, 378–381, 384, 388, 391, 395, 396, 409, 417, 418, 420, 427, 435, 444, 467, 468, 471, 477–480, 582, 591, 606, 611, 622, 623, 631, 651
 Emilianów, dw. 467
 Emilianów, las 25, 26, 64, 94, 95, 97, 100, 111, 112, 123, 128–130, 141, 157, 158, 228–230, 298, 301–304, 306–312, 314, 316, 318, 321, 334, 337, 343–345, 370, 371, 373, 376–379, 384, 386–388, 396, 417–419, 422, 427, 444, 449, 475, 477, 501, 548, 569–571, 574, 623, 631, 670, 734
 Emilianów Żałuskowski, w. 664
 Erminów, w. 25, 228, 229, 306, 310, 336, 337, 343
 Europa 383, 478, 495

Fabianowo (ob. dz. Poznań), w. 503
 Fallingbistel, m. 665
 Felicjanów gm. Osiek Mały, w. 85, 211
 Feliksów gm. Głowno, w. 223, 297, 368, 443, 621
 Flensburg-Weiche 661
 Florianów gm. Zgierz, w. 223
 Folkestone, m. 603
 Fordon, ob. cz. Bydgoszcz 86
 Francja 30, 32, 130, 146, 164, 210, 355, 372, 412, 436, 475, 510, 549, 555, 669
 Frankfurt nad Odrą, m. 433
 Fraustadt, m., *zob.* Wschowa
 Freren, m. 261, 505, 665

Gaj k. Piątku, w. 87, 88, 120, 121, 137, 139, 154, 155, 214, 215, 218, 236
 Gaj Nowy, w. 126, 139, 155
 Gaj Stary, w. 126
 Garwolin, m. 411, 472, 473
 Gawłów gm. Sochaczew, w. 65
 Gawronki gm. Głowno, w. 60
 Gąbin, m. 246
 Gągolin gm. Kocierzew Płd., w. 300, 303, 307, 315, 316, 343, 344, 418, 419, 420, 444, 624
 Gągolin Północny, w. 64, 111, 307, 308, 315
 Gągolin Zachodni (Niemiecki), w. 314–316
 Gdańsk, m. 199, 200, 629
 Gdynia, m. 392, 452, 495
 Geyersdorf (ob. Dębowa Łęka, gm. Wschowa), w. 20, 209, 248, 249
 Gieczno, w. 22, 56–59, 88, 89, 139, 155, 220, 222
 Gieczno, las 22, 56–58, 60, 222, 263
 Giewartów, w. 136, 153
 Gilówka Górna, w. 325
 Giżyce gm. Iłów, w. 169, 170, 229, 232, 238, 260, 264, 282, 336, 340, 355, 371, 376, 378, 405, 475, 544, 552, 657, 662
 Giżyce, dw. 169, 170, 232
 Głaznów, w. 442
 Głowno, m. 24, 51, 60, 61, 92, 104, 108, 139, 140, 156, 363–366, 377, 384–387, 389, 391, 405, 409, 464, 465, 512–515, 547, 639
 Główna (dz. Poznań), w. 83, 604, 636
 Głupiejew, w. 21, 120, 214, 215, 246, 270

- Głusk gm. Leoncin, w. 400, 403, 627
 Gniewniewice gm. Leoncin, w. 400, 403
 Gniezno, m. 45, 76, 79, 80, 82, 119, 135, 136, 151–153, 166, 171, 172, 184, 188, 253, 292, 521, 530, 535, 536, 554, 572, 573, 574, 637, 662, 664
 Gnojno gm. Kutno, w. 213
 Gogolina Stara, w. 524
 Goliszew gm. Krzyżanów, w. 616
 Gołaszyn gm. Bojanowo, w. 208, 259
 Gołębiówek gm. Kutno (ob. Gołębiówek), w. 90
 Gopło, jez. 40, 76, 119, 636
 Gorzewnica gm. Brochów, w. 399
 Gorzów Śląski, m. 150
 zob. też Landsberg (Oberschlesien)
 Gorzów Wielkopolski, m. 150, 354, 479;
 zob. też Landsberg
 Gosławice, jez. 76
 Gostyń, m. 136, 236, 259, 262, 267, 286, 293, 695
 Goślub, w. 20–22, 53–55, 87, 88, 105, 106, 120, 121, 214, 215, 218, 263, 350, 352, 356–358, 367, 377, 383, 386, 387, 389–391, 395, 396, 409, 417, 428, 430, 442, 446, 462–464, 471, 481, 483, 484, 487, 591, 597, 618, 619
 Goślub I, w. 350, 357–360, 375, 387, 393, 446, 447, 481, 618, 619, 629
 Goślub II, w. 350, 357, 358, 385, 387, 403, 446, 447, 619
 Goślub, dw. 21, 53–55, 105, 106, 214, 215, 218, 350, 352, 357, 358, 385, 386, 391, 409, 442, 446, 447, 462, 463, 605, 618, 629
 Goślub, gaj. 618, 619
 Goślub, las 618
 Göttingen 103
 Gozdowo, w. 562
 Gozdów gm. Stryków, w. 90–92, 223, 225, 226, 276–278, 513, 544, 601, 629, 640, 651
 Gozdów gm. Stryków, kol. 92
 Gozdów Nowy 226
 Góra Kalwaria, m. 161
 Góra św. Małgorzaty, w. 54, 55, 430
 Górczyn, dz. Poznania 429, 503
 Górki gm. Leoncin, w. 257
 Górki Pęcławskie, w. 298, 350, 352–354, 357, 387, 388, 392, 409, 443, 447, 474, 476, 480, 525, 605
 Góry gm. Wilczyn, las 441, 605
 Grabszczyna gm. Młodzieszyn (ob. cz. w. Helenów), w. 232
 Graby gm. Czarniejewo, w. 84
 Grajewo, m. 389
 Grenzvork (ob. Przywsie gm. Żmigród), w. 267
 Grobelna k. Piątku (ob. cz. Piątku), os. 430
 Grochale gm. Leoncin, w. 400
 Grody Leszczyńskie, cz. Leszna 208
 Grodzisk Mazowiecki, m. 143, 162
 Grodzisk Wielkopolski, m. 79, 80, 184, 187, 188, 347, 432, 434, 452
 Grottammare, m. 523
 Grójec, m. 162
 Grünhof-Tesperhude, w. 285
 Gruszczyn gm. Swarzędz, las 524
 Grzybowo gm. Września, w. 441, 605
 Gudowo k. Gniezna, w. 269
 Guhrau (ob. Góra), m. 268
 Gutowo k. Wrześni, w. 49, 84, 210, 269, 270
 Guźnia, w. 366, 448
Hamburg, m. 530, 537
 Hammerstein (ob. Czarne), m. 479
 Harz, g. 560
 Helenowo gm. Ślesin, w. 441, 524
 Helenów gm. Głowno, w. 24, 60, 139, 365, 384–386, 391, 409, 443, 448, 464, 465, 513
 Helenów, las 448
 Henrykowo gm. Święciechowo, fw. 208
 Henryków gm. Iłów, w. 232
 Hohn 179
 Holandia 603
 Holendry, *zob.* Szyszyńskie Holendry
 Huculszczyzna, reg. 148
 Hyrlata, g. 551
Ignacewo gm. Ślesin, w. 120, 136, 153, 442, 605, 615
 IJmuiden, m. 603
 Iłów, os. m. 27, 28, 67, 97, 98, 114, 124, 129, 130, 142, 158, 159, 174, 178, 180, 181, 186, 232, 237, 246, 249, 261, 264, 288, 290, 291, 300, 322–325, 327, 328, 333, 335, 341, 345, 355, 371, 373, 378–384, 386, 388, 389, 391, 392, 395, 398, 404–409, 422–424, 427, 429, 431, 435, 445, 457, 458, 468, 475, 479, 480, 502, 504, 520,

521, 527, 531, 532, 541–543, 548, 552, 554–556, 565–567, 571, 583, 588, 592, 598, 601, 606, 608, 625, 626, 632, 643, 644, 651, 658, 662, 664, 666–669, 754

Ilów, gm. 410

Inowrocław, m. 172, 292

Irenów gm. Piątek (ob. cz. w. Lubnica), w. 21

Itzehoe, oflag 608

Iwno k. Kostrzyna Wlkp., maj. 184, 186, 394, 601

Iwno, dwór 394

Izbica Kujawska, m. 85

Izdebno Kościelne, w. 161

Jabłonica Polska, w. 551

Jabłonki, *zob.* Jabłonica Polska

Jackowice gm. Zduny, w. 298, 369, 443, 622, 630

Jackowice, dw. 622

Jagniątki gm. Krzyżanów (ob. cz. w. Władysławów), w. 93, 226

Jałacin (ob. cz. Rawicza), fw. 268

Janków k. Piątku, w. 476

Janowice k. Piątku, w. 21, 55, 56, 106, 107, 214, 215, 218, 350, 356, 357, 359, 360, 361, 368, 374, 375, 385, 389, 390, 393, 396, 409, 430, 442, 462, 497, 552, 591, 605, 618, 619

Janowice, dw. 358, 359, 360, 361, 362, 375, 409

Janów k. Brochowa, w. 330

Janów Lubelski, m. 473

Janówek gm. Piątek, kol. 360

Januszew gm. Młodzieszyn, gaj. 28, 233, 382, 406, 408, 752

Jarocin, m. 18

Jarosław, m. 117

Jarotki, w. 605, 615

Jasieniec gm. Rybno, w. 26, 64, 123, 124, 229, 306, 309, 310, 313, 564, 611

Jasionna k. Piątku, w. 56, 57, 107, 121, 525

Jasionna, dw. 530

Jasionna, las 56, 57, 58, 525

Jastrzębia Góra, w. 411

Jerzykowo gm. Pobiedziska, w. 83, 508, 510

Jeziorko gm. Kocierzew Płd., w. 25, 27, 64, 66, 96, 97, 111, 123, 124, 129, 229, 230, 302, 305, 306, 309–319, 321, 334, 343, 345, 370, 375, 396, 417, 431, 437, 479, 501, 502, 527, 565, 582, 623, 642

Jeziorko, dw. 113, 123, 124, 228, 312–315, 318, 319, 334, 343, 531

Jeziorko, fw. 124

Jeziorna (ob. Konstancin-Jeziorna), os. fab. 162

Jeżyce, dz. Poznania 81, 461, 533, 555, 561, 648

Jugosławia 30

Julinki gm. Kutno, w. 213, 263, 270

Jutrosin, m. 286

Kabacki, Las 161, 162

Kaczkowo gm. Rydzyna, w. 208, 259

Kaczyna gm. Pobiedziska, os. 605

Kalisz, m. 148, 571, 573, 609

Kamińsko gm. Murowana Goślina, w. 80, 83, 530, 535

Kamion gm. Młodzieszyn, w. 27–29, 68, 98, 115, 125, 130, 142, 143, 159, 167, 174, 175, 233, 234, 282, 283, 328, 329, 331–334, 336, 342, 382, 403, 406, 424–426, 502, 521, 548, 554, 559, 583, 584, 626, 627, 632

Kamionna gm. Międzychód, w. 661, 662

Kampinos, *zob.* Puszcza Kampinoska

Kampinos, nadl. 325, 602

Kampinoska, Puszcza 28–32, 69, 70, 97, 98, 116, 124, 125, 129, 130, 142, 160, 167, 170, 178, 180, 237, 249, 251, 253, 256, 257, 260, 264, 283, 284, 291, 292, 301, 324, 326–328, 330, 332, 333, 335, 342, 343, 368, 382, 385, 387, 392, 393, 397, 399, 403, 404, 409, 416, 425, 426, 429, 436, 445, 449, 469, 504, 527, 542, 550, 552–554, 557, 560, 565, 567, 571, 573, 577, 583–585, 588, 593, 598, 611, 627, 633, 644, 652, 656, 658, 662, 668

Kapalica gm. Pobiedziska, os. 584

Karnków gm. Chąšno, w. 25, 96, 97, 124, 128, 129, 174, 228, 316, 319, 320, 322, 377, 379, 519, 522, 531, 540, 559

Karnków gm. Głowno, w. 23, 550

Karolina gm. Rybno (ob. Górki-Karolina, cz. Emilia-nowa), w. 377

Karolków Rybnowski, w. 232

Karpina gm. Bielawy (ob. cz. w. Leśniczówka), kol. 526

Katowice, m. 164, 585

Kazimierz Biskupi, w. 270, 590, 594, 597, 600

Kazubek gm. Wierzbinek, w. 211, 441

Kazuń, w. 29, 234, 251, 257, 333, 399, 400, 574, 633

Kazuń Polski, w. 554, 627, 628

Kazuń Stary, w., *zob.* Kazuń Polski, w.

Kęciny k. Grójca (ob. cz. Słomczyna), w. 162

- Kępno, m. 30, 392
- Kiejsze, w. 442, 605, 615
- Kiekrz (ob. cz. Poznania), w. 18, 77, 79, 80
- Kiekrz (Kiekrzkie, ob. Kierskie), Jez. 613
- Kielce, m. 163, 469, 479, 551, 560
- Kiernozia, w. 26, 27, 95, 98, 375, 378–380, 396, 458, 467, 509, 548, 565, 601, 631, 651, 657, 670
- Kijowiec gm. Ślesin, w. 136, 153
- Kistrzyn, m., *zob.* Küstrin
- Kleczew, m. 49, 84, 136, 153, 245, 524, 552, 662, 665
Kleczew, las 211
- kleczewskie, lasy 446
- Kłodawa 50, 83, 120, 126, 136, 153, 172, 173, 212, 252, 348, 442, 600, 605, 616
- Kobyle Pole 562
- Kobylnica 83, 135, 152, 429, 441, 554, 604, 615
Kobylnica, las 136, 152
- kobylnickie, lasy 446
- Kochowo, w. 615
- Kociąłkowa Góra, os. 524
- Kocierzew, w. 66, 96, 113, 124, 178, 314, 318, 319, 378, 396, 405, 527, 544, 552, 642
Kocierzew Kościelny, w. 312, 647, 651
Kocierzew Południowy, w. 25, 26, 96, 97, 129, 230, 312, 314, 318, 319, 526, 531, 540
Kocierzew Północny, w. 396, 527
Kocierzew Środkowy, w., *zob.* Kocierzew Kościelny
- Kock, m. 5
- Kolonia (Niemcy), m. 602
- Koło, m. 184, 210, 348, 457, 545, 554, 590, 597, 662, 665
- Koło, nadl. 441, 605
- Kołomyja, m. 670
- Konarskie gm. Książ Wlkp., w. 204
- Konary gm. Krzyżanów, w. 62, 63, 110, 123, 226, 381
Konary, dw. 173, 178
- Konarzew k. Piątku, w. 363
Konarzew, kol. 89
- Königsdorf (ob. Załęcze k. Rawicza), w. 47, 209, 268
- Konin, m. 84, 172, 457, 545, 554, 665
- Konstantynów gm. Rybno, w. 27, 229, 308, 309, 311, 615
- Końskie, m. 469
- Kopanica gm. Siedlec, w. 19, 46, 47, 134, 135, 150, 151, 184, 439, 529, 534
- Kornaty gm. Strzałkowo, fw. 590
- Koronowo, m. 523
- Kortelisy (ob. ukr. Кортелиси), w. 31
- Koserz, w. 212
- Kostrzyn Wielkopolski, m. 166, 663
- Koszalin, m. 17
- Koszyce, m. 292
- Kościan, m. 18, 243, 461
- Kościan, pow. 354
- Kościuszki (ob. cz. w. Leśniczówka gm. Bielawy), kol. 93, 517–519, 526, 530, 539, 582
- Kotowo gm. Śrem, w. 266, 267
- Kowal, m. 188
- Kozienice, m. 31, 144, 163, 253, 257
- Kozienicka, Puszcza 257
- Kozłów Biskupi, w. 64, 111, 343, 344, 370, 374, 631
- Kozłów, Nowy Drugi, w. 299, 444
- Kozłów Szlachecki, w. 370, 405, 631
Kozłów Szlachecki Stary, w. 25
- Koźle gm. Stryków, w. 23, 51, 52, 56–58, 90–92, 104, 107, 108, 121, 122, 167, 223–226, 237, 246, 276–278, 405, 513, 547, 581, 597, 611, 621
- Kórnik, m. 472
- krakowskie, woj. 144
- Kraków, m. 136, 153, 163, 164, 190, 285, 449, 473, 551
- Krąkowitzna (ob. cz. Kutna), w. 550
- Krobia, m. 208, 262
- Krośniewice, m. 50, 85, 126, 213, 429, 442, 446, 503, 552, 563, 605, 608, 616
- Krotoszyn, m. 47, 593, 599, 633
- Królewiec, m. 402
- Kruszwica, m. 84, 171
- Krzyszkwice k. Piątku, w. 350
- Krzywiń, m. 204, 205, 207
- Krzyżanów, gm. 93
- Krzyżanów gm. Krzyżanów, w. 226
- Krzyżanówek gm. Krzyżanów, w. 93, 226
Krzyżanówek, fw. 226
- Krzyżka (ob. cz. Ślesina), fw. 441, 615
- Krzyż, m. 79
- Krzyżownicy (ob. cz. Poznania), w. 440
- Krzyżyk Iłowski, w. 325
- Ktery, w. 52, 86, 87, 122, 123, 126, 214, 215, 217, 218, 236, 240, 243, 252, 256, 259, 270, 547, 587
Ktery, dw. 20, 52, 53, 105, 213, 214, 215, 217, 237,

- 238, 580, 649
 Ktery, fw. 240, 246
 Kuchary gm. Krzyżanów, w. 53, 86, 213, 547, 552
 Kunowo gm. Gostyń, w. 205, 207, 209, 266, 267, 268
 Küstrin (Kistrzyn, ob. Kostrzyn n. Odrą), m. 132, 150, 433
 Kutno, m. 5, 20, 38, 50–53, 65, 75, 76, 80, 83, 86, 87, 100, 103, 104, 117–120, 126, 136, 140, 153, 156, 166, 172, 173, 179, 186, 209, 213, 214, 217, 233, 236–239, 244, 249, 254, 255, 256, 259, 262, 263, 270, 271, 276, 285, 287, 288, 291, 294, 295, 347–349, 384, 392, 394, 395, 411, 413–415, 428–430, 434, 442, 446, 452–457, 461, 462, 470, 472, 473, 483, 497, 503–505, 508, 521, 524, 528, 530, 536, 537, 541, 545–547, 549, 550, 554, 555, 561–563, 567, 580, 587, 590, 591, 594, 595, 597, 598, 600, 605, 607, 608, 616, 638, 653, 656–659, 662–665, 667
 Kwilno gm. Zgierz, w. 57, 58, 88, 107, 121, 218, 220, 222, 223, 236, 263, 275, 276, 620, 630
- L**andsberg an der Warthe (ob. Gorzów Wielkopolski), m. 132, 150
zob. też Gorzów Wielkopolski
 Landsberg (Oberschlesien), m. 150
zob. też Gorzów Śląski
 Lasek Bielański 576
 Laski k. Warszawy, w. 237, 301, 332, 426, 427, 445, 584
 Lasocice gm. Świąciechowa, w. 248
 Lasocin gm. Kiernoza, w. 632
 Lasotka k. Iłowa, kol. 324, 325
 Lasy Iłowskie 291
 Łąd (ob. cz. w. Rybno), w. 232
 Lechówka gm. Rybno, w. 312
 Lechówka gm. Rybno, las 307, 312
 Lenartowo, w. 84, 530
 Lenartowo, fw. 536
 Lenartów, w. 319, 320
 Leoncin gm. Leoncin, w. 399, 400
 Leonów, w., *zob.* Chrzanowo
 Leszczynek gm. Kutno, w. 213, 263
 Leszno k. Warszawy, w. 161
 Leszno Wielkopolskie, m. 17, 19, 38, 40, 48, 71, 74, 132, 134, 135, 145–147, 151–153, 192, 194, 199, 200, 205, 207–209, 217, 235, 236, 238, 240, 243–245, 247, 248–250, 253–255, 258, 259, 266, 286, 292, 348, 412, 413, 436, 438, 439, 508, 546, 593, 695
 Lewice gm. Międzychód, w. 45–47, 131, 134, 150, 151
 Lewków gm. Ostrów Wlkp., w. 403
 Leżajna, w. 443
 Lichenek, w. 442, 605
 Lipa gm. Stryków, w. 223
 Lipie Góry gm. Babiak, w. 212, 442
 Lipie Góry gm. Babiak, st. kol. 615, 616
 Lipnice, w. 310, 312
 Lisewo gm. Skulsk, dw. 441
 Lisia Góra, wzg. 552
 Lisów gm. Jedlińsk, w. 163
 Litynek (ob. cz. w. Lenartów) 26, 64, 96, 111, 123, 129, 302, 303, 306, 307, 310–319, 343, 366, 368, 370, 375, 378, 396, 418, 420, 427, 449, 501, 502, 615, 623, 631
 Londyn, m. 20, 30, 32, 130, 305, 336, 417, 437, 507, 603
 Lorenki, w. 58, 88, 89, 121, 218, 220, 222, 223, 239
 Loreto, m. 30
 Lubartów, m. 411
 Lubeka, m. 118, 125, 458, 655
 lubelskie, woj. 752
 Lubień Kujawski, m. 50
 Lublin, m. 411
 Luboniek, w. 212, 605
 Lubosz pow. międzychodzki, w. 385
 Lubotyń pow. kolski, w. 441
 Luciny, las 205
 Luckenwalde, m. 478
 Ludwików gm. Rybno, w. 27, 310, 312
 Lwów, m. 17, 31, 145, 188, 535, 636
 Lwówek, m. 79, 185, 186, 188, 452
- Ł**aszczyń k. Rawicza, w. 267, 287
 Ławica, lotn. 46, 47, 118, 126, 135, 151, 482, 558, 614, 648
 Łazarz, dz. Poznania 461, 614, 648, 657
 Łazin, w. 552
 Łaziska k. Iłowa, w. 96, 174, 176, 324–328
 Łąźnia gm. Młodzieszyn (ob. cz. Witkowic), w. 28, 332
 Łęczycza, m. 20, 51–55, 87, 89, 90, 104, 106, 108, 117, 137, 138, 154, 185, 186, 213, 246, 285, 350, 357, 358, 360–362, 383, 405, 442, 446–448, 453, 462–464, 466, 478, 479, 505, 591, 597, 608, 619, 620, 639
 Łęg k. Śremu, dw. 205

- Łęki Górne gm. Krzyżanów, w. 93
- Łomianki, w. 29, 375, 553, 577, 603, 611, 662
- Łoś gm. Prażmów, w. 162
- Łowicz, m. 24, 25, 51, 59, 87, 89–91, 103, 109, 118, 141, 157, 167, 174, 186, 213, 215, 246, 256, 276, 292, 343, 362, 405, 416, 430, 459, 462, 466, 467, 488, 509, 526, 531, 553–555, 567, 625, 639, 662
- Łódzkie, woj. 383, 405
- Łódź, m. 31, 48, 51, 61, 90, 92, 103, 104, 109, 118, 130, 136, 137, 148, 153, 154, 166, 167, 186, 218, 220, 221, 238, 239, 255, 259, 263, 294, 369, 389, 414, 415, 448, 455, 459, 480, 483, 487, 500, 509, 512, 514, 543, 546, 563, 593, 598, 605, 610, 620, 657, 663, 664
- Łuby Bielawskie, w. 364
- Łuhinki (ob. ukr. Лугинки) 392
- M**aczki (ob. dz. Sosnowca), os. 164
- Majdany gm. Zaniemyśl, przys. 207, 267
- Malewo k. Kutna, w. 384, 605, 608, 639
- Malina k. Kutna, dw. 524
- Malina, rz. 443
- Małachowo gm. Dolsk, w. 205, 207, 209, 259, 266, 267, 286, 287, 293, 294
- Małocice, w. 628
- Małopolska Wschodnia, reg. 333
- Manieczki, dw. 204
- Marcelin, dz. Poznania 476
- Marcewo, w. 605
- Marcinów k. Kutna, w. 349
- Marysin k. Piątku (ob. cz. Konarzewa), w. 443
- Marzenin gm. Września, w. 441
- Maślowo k. Rawicza 268, 286
- Maślówka (dopływ Orli), rz. 268, 286
- Mastki, w. 94, 127, 174, 179, 180, 228, 246, 519, 615
- Mauthausen-Gusen, ob. konc. 31, 257
- Mąkolice gm. Głowno, w. 23, 56, 58, 90, 91, 107, 108, 122, 127, 130, 139, 155, 156, 166, 167, 173, 223, 350, 363, 368, 369, 383, 384, 387, 388, 403, 405, 430, 448, 455, 475, 476, 510, 511, 512, 514, 516, 525, 526, 528, 530, 544, 547, 550–552, 558, 563, 581, 582, 587, 591, 597, 606, 608, 611, 620, 621, 630, 639, 640, 641, 649–651, 656
- Mąkolice I gm. Głowno, w. 363, 396, 409, 475
- Mąkolice II gm. Głowno, w. 363
- Mąkolice Stare, w. 166
- Mchówek, dw. 85
- Mechlin gm. Śrem, w. 205
- Meseritz (ob. Międzyrzecz), m. 132, 150
- zob. też Międzyrzecz
- Michałówka k. Piątku, w. 354, 355, 409, 430, 474, 476
- Michorzewo pow. nowotomyski, w. 354
- Mieczownica gm. Ostrowite, w. 605
- Miedzichowo, w. 187
- Miejska Górka, m. 208
- Mielec, m. 368
- Międzychód, m. 18, 45, 46, 47, 78–81, 131, 134, 135, 150–152, 185, 187, 438, 439, 508, 529, 534, 661, 662
- Międzyrzec Podlaski 292
- Międzyrzecz, m. 79, 150, 177
- zob. też Meseritz
- Miękinki, w. 325, 326, 327
- Miękiny, w. 325
- Mikulin gm. Tyszowce, dw. 752
- Mistrzewice Nowe, w. 329
- Młociny (ob. dz. Warszawy), w. 390, 404, 469, 553, 575, 576, 598
- Młodojewo, dw. 173
- Młodzieszyn, gm. 410
- Młodzieszyn, w. 232, 397, 405, 632
- Młodzieszynskie Budy, w. 652
- Młodzikowo, os. 266
- Młogoszyn, w. 53, 62, 87–89, 93, 104, 105, 110, 126, 127, 213, 218, 226, 227, 349, 350, 352, 353, 355, 357, 364, 368, 369, 388, 389, 409, 429, 430, 442, 446, 448, 474, 476, 477, 516, 525, 530, 537, 539, 544, 547, 552, 564, 608, 616, 618, 621, 622, 649, 650
- Młogoszyn, dw. 537
- Młogoszyn, fw. 173
- Młynów k. Piątku, cukr. 430
- Modlin 660
- Modlin, twierdza 30, 32, 63, 67, 69, 70, 99, 111, 113, 114, 116, 125, 130, 161, 167, 180, 233, 234, 237, 251, 256, 257, 264, 283, 292, 301, 326–328, 330–333, 335, 342, 398–400, 402, 416, 424–426, 428, 445, 469, 504, 505, 527, 528, 551, 554, 593, 598, 609, 626, 628, 629, 632, 633, 658
- Modlna gm. Ozorków, w. 367
- Mokra gm. Miedźno, w. 5

- Monachium, m. 117
 Monte Cassino, g. 22
 Moraków, w. 430
 Mosina, m. 18, 78, 118
 Mosiński, Kan. 18
 Mostki gm. Sompolno, w. 442, 552, 605
 Mroga, rz. 448
 Muchnice k. Kutna, w. 472
 Muchnów k. Kutna, w. 413
 Murnau, oflag 117, 165, 168, 179, 191, 243, 261, 265, 297, 301, 304, 306, 309, 310, 334, 459, 473, 503, 523, 560, 566, 578, 589, 593, 599, 633, 755
 Murowana Goślina, m. 76, 79, 80, 508, 535, 549, 554, 613
 Mystkowice, w. 466
 Myszory gm. Brochów (ob. Miszory), w. 331
- N**adrenia Północna-Westfalia, kr. zw. 603
 Naramowice, cz. Poznania 579
 Narew, rz. 144
 Natolin (ob. Natolina, cz. w. Konstantynów gm. Rybno), w. 229, 306, 309, 310, 337
 Nekla, m. 84, 441, 600, 615
 Nekla, dw. 441
 Nekla, las 441, 508, 600
 Ner, rz. 49
 Nędzrzew gm. Witonia, w. 53
 Nędzrzew, dw. 53
 Niegolewo, w. 452
 Niemcy 20, 31, 32, 39, 44, 77, 145, 146, 179, 186, 237, 261, 285, 306, 375, 388, 391, 412, 428, 469, 482, 503, 505, 546, 566, 599, 609, 664, 665
 Niepruszewo, w. 18, 77, 79, 80, 149
 niepruszewskie, jeziora 45, 131, 132, 147, 149
 Nieświastów, w. 49, 211, 270
 Niezgoda gm. Słupca, w. 84, 441
 Niwki gm. Chodecz, fw. 85, 173
 Noć, w. 441
 Noskowo gm. Września, gaj. 441
 Noteć, rz. 82, 134, 151, 438, 439
 Nowa Ruda gm. Wierzbinek, w. 442
 Nowa Wieś gm. Kutno, w. 86, 87, 120, 173, 213, 214, 550, 648
 Nowa Wieś gm. Kutno, dw. 173
 Nowa Wieś gm. Młodzieszyn, w. 232, 233, 431
- Nowa Wieś gm. Sompolno, w. 211, 563
 Nowa Wieś Wielka gm. Przedeck, w. 552
 Nowa Wieś Zbąska, w. 188
 Nowa Wilejka, m. 508
 Nowe Budy gm. Leoncin, w. 469
 Nowiny Brdowskie, w. 442
 Nowy Dwór k. Zbąszynia, w. 188, 432, 433
 Nowy Dwór Mazowiecki, m. 628
 Nowy Korczyn, m. 164
 Nowy Sącz, m. 164, 171, 473, 551
 Nowy Targ, m. 292
 Nowy Tomysł, m. 19, 135, 152, 184, 186–188, 347, 354, 432, 434, 439, 451, 452, 508, 696, 753
 Nowy Zagórz, cz. m. Zagórz 164
- O**bertyn (ob. ukr. Обертин), m. 146
 Oborniki, m. 18, 39, 45, 648
 Obra, rz. 46, 134, 149, 150, 187, 188
 Obra, kan. 18, 39, 78, 131, 205, 207, 209, 262, 266, 267
 Ochnia, rz. 52
 Ochota, dz. Warszawy 382
 Oczkowice, w. 215
 Olsztyn, m. 560
 Olszynki gm. Młodzieszyn, w. 410
 Opalenica, m. 184, 187, 451, 452
 Opole, m. 547
 Orądk k. Piątku, w. 350, 354, 355, 474
 Orenice k. Piątku, w. 354
 Orłów gm. Bedlno, w. 60, 62, 87, 122, 126, 127, 140, 157, 213, 215, 509, 564
 Osieczna, m. 205, 207, 245, 254
 Osiek gm. Kocierzew Płd., w. 168, 318, 319, 323–325, 328, 333, 335, 468, 504, 548, 625, 631, 632, 642, 643
 Osiek Mały k. Koła, w. 85, 211
 Osiek Mały, dw. 270
 Osmolin gm. Sanniki, w. 458
 Osse gm. Stryków, w. 23, 51, 52, 56, 58, 90–93, 104, 107, 108, 121, 122, 223, 225, 252, 260, 276, 297, 443, 547
 Osterode am Harz, m. 560
 Ostrowce gm. Iłów, w. 169, 632
 Ostrowce, dw. 168, 169, 543, 625
 Ostrowite pow. słupecki, w. 441, 605, 615
 Ostrowo Kościelne, w. 210
 Ostrowy gm. Nowe Ostrowy, w. 530, 536, 552, 638

14 WIELKOPOLSKA DYWIZJA PIECHOTY

- Ostrów Mazowiecka, m. 144, 145
 Ostrów Wielkopolski, m. 186, 593
 Oszkowiec, w. 60
 Ościslów gm. Wilczyn, w. 441
 Oświęcim, ob. konc. 31, 164, 239, 254, 257
 Otoczna, w. 210, 441, 615
 Otwock, m. 387, 615
 Owińska, w. 80, 508, 528, 529, 533, 534, 544
 Ozorków, m. 137, 154
 Ozorzyn, w. 85, 120
 Ozorzyn, dw. 173, 177
- P**akosław k. Iłży, w. 376
 Pałędzie gm. Dopiewo, w. 80, 82
 Pałędzie, st. kol. 135
 Palmiry, w. 29, 301, 332–334, 390, 404, 445, 502, 553, 554, 574, 576, 598, 627, 628, 633, 658
 parczewskie, lasy 411
 Paryż, m. 252, 436
 Pawłowice k. Kutna, w. 92, 93, 127, 226, 279, 349
 Peenemünde, gm. 479
 Perłowo k. Koła (ob. cz. w. Sokołowo) 212
 Pęcławice gm. Piątek, w. 123, 298, 392, 443, 446, 471, 476, 621, 630
 Pęcławice, dw. 349, 350, 352, 353, 369, 564, 619, 621
 Pęcławickie, wzg. 52–55, 88, 104–106, 121, 122, 218, 349, 350, 352, 353, 369, 446, 474, 476, 618, 621
 Piaseczno, m. 162
 Piaseczno gm. Brochów (ob. Górki Piaseczne), w. 69, 115
 Piaski gm. Bielawy, w. 166
 Piaski gm. Brochów, w. 331, 397, 403, 426, 572
 Piątek, w. 20–22, 51–58, 60, 62, 86–91, 104–108, 110, 117, 120–122, 124, 126, 130, 137–140, 154–156, 166, 173, 174, 177, 179, 186, 213, 214, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 242, 260, 261, 263, 271, 288, 294, 295, 315, 324, 333, 350–358, 360–364, 367–370, 377, 381, 383–392, 401, 409, 417, 428–430, 434, 435, 437, 442, 443, 446–448, 453–456, 462–464, 471, 474–477, 479–481, 483, 497, 504, 505, 508, 509, 511, 513, 516, 521, 524, 525, 528, 530, 537, 539, 544, 547, 552, 554, 555, 558, 563, 567, 580–582, 587, 591, 594, 597, 601, 605, 606, 608, 618–621, 629, 639, 640, 650–658, 662, 664, 713, 715, 716
 Piekary gm. Piątek, w. 21, 53, 55, 87, 88, 105, 106, 120, 214, 350, 354, 357, 392, 409, 446, 474, 476, 606
 Piekary Śląskie, m. 661
 Pieńki Popowskie, w. 550
 Pilica, rz. 30
 Piotrkowice gm. Ślesin, w. 84
 Piotrowice gm. Bielawy, fw. 518, 519
 Piotrów gm. Iłów, w. 232
 Piskorzec gm. Iłów, w. 625
 Plecewice, w. 25
 Plecka Dąbrowa, w. 591
 Pludwiny, w. 22, 23, 56, 58, 60, 90–92, 107, 108, 121, 223, 363, 383, 511–513, 515, 516, 525, 544, 547, 550–552, 629, 630, 649, 651
 Pludwiny, las 51, 52, 56, 58–62, 90–93, 104, 107–109, 121, 122, 223–226, 477, 509, 512–516, 544, 547, 559, 621, 622, 630
 Płaskocin, w. 430
 Płock, m. 118, 402, 413
 Płońsk, m. 402
 Pniewy, m. 79, 185, 186, 347, 614, 662
 Pobiedziska, m. 83, 119, 530, 535, 584, 615, 636, 637
 Poddębice, m. 51, 104
 Podlesie gm. Babiak (ob. Korzecznik-Podlesie), w. 552
 Pöhls k. Lubeki 118, 125
 Pokrzywnica gm. Piątek, w. 447, 448
 Polesie, reg. 145
 Police gm. Sompolno, w. 49, 120
 Polski Wilków, w., zob. Wilków Polski
 Polwica gm. Zaniemyśl, fw. 590
 pomorskie, woj. 145
 Pomorze, reg. 47, 48, 200, 479, 523, 584, 659
 Ponętów gm. Olszówka, st. kol. 392
 Poniec, m. 19, 205, 208, 255, 267, 268
 Popówek (Włociański) gm. Głowno, w. 23, 550
 Popów (Głowieński), w. 550
 Potrzymowo, w. 524
 Powidz gm. Powidz, w. 48, 172, 429, 637, 648
 Poznań, m. 6, 17–20, 23, 37–40, –50, 71–74, 76–83, 85, 95, 99, 117–119, 126, 131, 134, 135, 137, 144–147, 149, 151, 152, 154, 161, 165, 166, 171, 172, 177, 179, 182–186, 188, 192, 194, 198, 210, 253, 255, 285, 292, 296, 345–348, 354, 361–363, 368, 375, 382, 384–387, 392–394, 403, 405, 406, 408, 409, 411–415, 419, 428, 429, 433–436, 439, 440, 446, 450–452, 455, 460, 461, 470, 473, 474, 476, 478–481, 482, 492, 495, 503, 505,

507, 508, 510, 521, 523, 524, 528, 529, 532–536, 543–545, 547–549, 551–555, 558, 559, 561, 562, 566, 567, 569, 571, 577, 579, 580, 584, 587, 590, 593–596, 598, 603, 604, 607, 608, 613–615, 633–637, 645, 647, 648, 653, 656, 657, 659–664, 666, 667, 669, 691–693
 Poznańskie, reg. 133, 148, 188, 412, 473, 584, 613, 638
 poznańskie, woj. 145, 148, 183, 186, 259, 351, 354, 363, 375, 384–392, 403, 460, 658
 Praga, dz. Warszawy 382
 Praszka 150
 Promno, st. kol. 605, 615
 Prusinowo gm. Kórnik, w. 389
 Prusy Wschodnie, prow. 199, 200, 401, 402, 412, 479
 Pruszków, m. 593
 Przecław gm. Ostrowite, w. 84, 119, 177, 508
 Przejma k. Iłowa, w. 325
 Przemyśl, m. 542
 Przeźmierowo, w. 613, 614
 Przęsławice gm. Brochów, w. 28, 29, 233, 234, 329, 332, 425
 Przychodzko, w. 188
 Przystronie gm. Sompolno, w. 442, 605, 615
 Psary gm. Bielawy, w. 60
 Psary, las 91
 Puchacz k. Grodna, w. 286

Radgoszcz gm. Radgoszcz, w. 144, 164
 Radłowo gm. Strzałkowo, w. 84
 Radom, m. 31, 144, 162, 163, 253, 257
 Radziwiłka gm. Młodzieszyn, w. 329
 Rajmundowo (ob. cz. m. Nekla), leśn. 615
 Rajsko k. Oświęcimia 257
 Rakoniewice, m. 184, 188
 Rakownia, w. 83, 529, 535, 549
 Rawa Ruska, m. 536
 Rawicz, m. 17–19, 38, 40, 71, 74, 117, 134, 151, 192, 199, 200, 205, 207–209, 217, 236, 243, 245, 253–255, 259, 261, 262, 266–269, 284–287, 290, 292–294, 438, 439, 488, 695
 Rdutów gm. Chodów, w. 270
 Rembertów, ob. dz. Warszawy 145, 472, 490, 575
 Retki gm. Zduny, w. 123, 174
 Rogaszyn k. Piątku, w. 354, 383, 392, 430, 474, 475, 476
 Rogóźno, m. 18, 78

Rogoźno gm. Zgierz (ob. Rogóźno), w. 57, 58, 59, 107
 Rogoźno (ob. Rogóźno), kol. 276
 Rokicina gm. Młodzieszyn, w. 410
 Romanów gm. Stryków (ob. cz. w. Zagłoba), os. 225
 Rosja, zob. ZSRR
 Różan, m. 117, 144
 Różyce gm. Kocierzew Płd., w. 25, 26, 315, 316, 319–322, 345, 379, 421, 422, 427, 531, 540, 564, 565, 567, 606, 744
 Rudno gm. Zgierz (ob. cz. w. Władysławów), w. 223
 Runowo, w. 390
 Rusalka, jez. 346
 Ruszki gm. Młodzieszyn, dw. 231, 232
 Ruszki gm. Młodzieszyn, las 333
 Rybie k. Kutna, w. 50, 51, 86, 349, 524
 Rybie k. Kutna, fw. 616
 Rybitwa (ob. Rybitew), gaj. 627
 Rybno gm. Rybno, w. 96, 98, 228, 231, 280–282, 310, 330, 336, 337, 339, 340, 344, 378, 380, 405, 418, 425, 480, 585, 662, 752
 Rydzyna, m. 205, 208, 254
 Rymanów, m. 551
 Rząśno, w. 141, 157, 564
 Rzepki gm. Iłów, w. 602, 667
 Rzepkowski, Las 602
 Rzesza, zob. Niemcy
 rzeszowskie, woj. 368

Sadowo gm. Iłów, w. 380, 625
 Sadowka gm. Stryków, w. 23, 58, 108, 122, 223–226, 236, 246, 249, 263, 264, 276–278, 297, 443, 544, 597, 621, 629, 630
 Sanniki, m. 288, 289, 543, 554, 658
 Sanok, m. 164
 Sarnowa (ob. dz. Rawicza) 20, 268, 269, 287, 294
 Sarnów gm. Rybno, w. 232
 Schwiebus (ob. Świebodzin) 132, 150
 zob. też Świebodzin
 Secymin, w. 175, 399, 403
 Secyminiek, w. 399, 403
 Senio, rz. 30
 Siedlce, m. 292
 Siemienice gm. Krzyżanów, w. 52, 53, 93, 104, 105, 154, 214, 350, 352, 385, 442, 446, 462, 508, 616, 639

- Siemienice, dw. 52, 350, 605, 618
 Siemieniczki, w. 52, 53, 105, 214, 350, 462, 605, 629
 Sieraków gm. Izabelin, gaj. 551, 574
 Sieraków k. Kutna, w. 550, 552
 Sierpc, m. 402
 Silne Błoto (ob. cz. w. Kwilno), w. 275
 Silne Błoto, las 276, 443, 620, 621, 630
 Skalmierzyce, w. 546
 Skarszewy, m. 479
 Skąpe gm. Strzałkowo, w. 84, 210
 Skąpe, dw. 441, 605
 Skierniewice, m. 51, 59, 61, 103, 104, 109, 137, 138, 144, 149, 154, 448, 608, 609
 Skierniewice, las 109
 Skłęczki (ob. cz. Kutna), fw. 86, 547, 638
 Skoki, m. 78, 79, 80, 118
 Skorzęcin gm. Witkowo, w. 84
 Skorzęcin, las 441, 530, 536, 554, 605, 615
 Skowroda, w. 123, 317, 322, 591, 592, 624, 632
 Skubarczewo, w. 49, 84
 Skulsk, w. 49, 84, 119, 136, 153, 524, 636–638
 Skwierzyna, m. 79
 Sławoszewek, w. 615
 Słomczyn k. Grójca, w. 162
 Słowacja 292, 555
 Słubice pow. plocki, w. 643
 Słudwia, rz. 123, 174, 228, 298, 369, 443
 Słupca, m. 49, 126, 136, 153, 172, 173, 211, 446, 562, 590, 600, 665
 Smoleń, w. 383
 Sobota, w. 28, 53, 61–63, 87, 93–95, 97, 103, 107, 109, 110, 123, 124, 127, 128, 137, 139, 154, 156, 174, 213, 263, 279, 298, 337, 443, 446, 465, 466, 509, 517, 518, 530, 531, 539, 552, 556, 557, 559, 564, 567, 620, 622, 630, 641, 644, 723
 Sochaczew, m. 6, 24, 25, 51, 63, 65–67, 94, 96, 103, 110–112, 114, 128, 130, 141, 142, 157, 158, 174, 188, 226, 228, 256, 264, 299, 304, 343, 344, 368, 370, 374, 392, 405, 410, 416, 435, 437, 448, 449, 457, 466, 467, 475, 488, 499, 504, 548, 553, 554, 557, 564, 567, 591, 592, 594, 597, 602, 608, 642, 651, 658, 664, 667, 752
 sochaczewski, pow. 666
 Sokolniki gm. Ozorków (ob. Sokolniki-Las), w. 367
 Soldau, m., *zob.* Działdowo
 Solinka, leśn. 164
 Sołacki, las 533
 Sołacz, dz. Poznania 653
 Sompolno, m. 85, 126, 172, 211, 442, 446, 503, 605, 615
 Sójki k. Kutna, w. 244, 262
 Sójki, dw. 244
 Spławie gm. Golina, w. 665
 Spólnik, w. 441
 Sroczevo, w. 205
 Stanisławów, m. 82
 Stanisławów gm. Leoncin, w. 400, 627
 Stara Ruda gm. Wierzbinek, w. 605, 615
 Stara Wieś gm. Głowno, *zob.* Mąkolice Stare
 Stara Wieś k. Kutna, fw. 638
 Stare Budy, *zob.* Budy Stare k. Iłowa
 Stare Miasto, dz. Warszawy 30
 Stare Polesie gm. Leoncin, w. 292
 Stargard Szczeciński, m. 479
 Starogard Gdański, m. 476, 479
 Stary Dębiec, przys. 363
 Staw gm. Strzałkowo, w. 270
 Stawy k. Piątku, w. 21, 55, 56, 87, 88, 106, 107, 120, 210, 214, 215, 217, 218, 256, 263, 270, 271, 273, 287, 288, 430
 Stawy, wzg. 55
 Stefanów gm. Krzyżanów, w. 93, 349
 Stefanów gm. Młodzieszyn, kol. 328–330, 332, 349, 425
 Stefanów gm. Młodzieszyn, fw. 327, 329–331, 424, 425
 Stefanów gm. Młodzieszyn, las 426
 Stefanów Łubnicki (ob. cz. w. Łubnica), fw. 88, 117, 217, 218, 236, 263, 505
 Stegna, Nowa gm. Iłów, w. 325
 Stegna, Stara, gm. Iłów, w. 324, 326
 Stępocin pow. wrzesiński, w. 386
 Stęszew, m. 18, 77, 79, 80, 184, 429, 440
 Stodółki (ob. cz. Kutna), fw. 530, 537
 Strugienice, w. 298, 443
 Stryj, m. 390
 Stryków, m. 22, 24, 51, 59–62, 87, 89–92, 99, 101, 104, 109, 120, 126, 127, 156, 213, 223, 226, 246, 259, 297, 350, 362–364, 367, 368, 388, 417, 443, 464, 475, 497, 509, 512, 525, 620, 639, 725
 Stryków, las 139, 140, 155, 156
 Strzałkowo, pow. śłupecki 255, 270, 590, 597, 600, 657

Strzegocin gm. Kutno, w. 50, 51, 86, 87, 104, 136, 137, 153, 173, 177, 213, 214, 236, 238, 240, 446, 590, 591, 597, 639

Strzelce Kujawskie, os. 411

Strzemieszyce (ob. cz. Dąbrowy Górny.), w. 163, 164

Strzyżewice gm. Święciechowa, w. 248

Strzyżewo gm. Zbąszyń, w. 188

Stutthof, ob. konc. 133

Suchy Las k. Poznania 361, 375

Sułkowice gm. Piątek, w. 89, 121, 223, 350, 363, 364, 389, 391, 409, 430, 448, 470, 474, 563, 564, 581, 606

Sułkowice, dw. 442, 443, 620

Sułkowice, fw. 57, 121, 173, 363, 563

Sułkowice, las 564

Swarzędz, m. 19, 45, 47, 80, 82, 83, 119, 126, 135, 152, 166, 172, 173, 177, 179, 446, 508, 544, 579, 663

Syberia (ob. Żeronic-Parcel gm. Bedlno), przys. 552

szamotulski, pow. 351

Szamotuły, m. 18, 438, 461, 555

Szemborowo, w. 615

Szewce gm. Bedlno, w. 92, 123, 127, 279, 564

Szklarska Poręba Dolna, cz. m. 144

Szlezewik, reg. 509

Szwajcaria 30, 302

Szwarcocin, w. 25–27, 63, 64, 95, 97, 110, 111, 123, 124, 128, 141, 228–231, 236, 252, 260, 264, 280, 281, 306, 308, 310, 314, 318, 321, 330, 335–339, 343, 374, 379, 417, 425, 569, 570, 585, 586

Szwarcocin, dw. 27, 228, 230

Szwarcocin, Nowy, w. 228–230

Szwarcocin, Stary, w. 229–231

Szymanowice gm. Zduny, w. 228

Szymanowo k. Rawicza, w. 267, 268

Szymanówek gm. Leszno, w. 161

Szysławowo, w. 211

Szyszyńskie Holendry, w. 441

Śladków gm. Piątek, w. 53

Śladów gm. Brochów, w. 627

Śląsk, reg. 38, 47, 392

Śląsk Wrocławski, reg. 38

śląskie, woj. 661

Ślesin k. Konina, m. 18, 78, 83, 84, 119, 120, 126, 136, 153, 211, 429, 439, 528, 554, 562, 615, 648, 664

Ślesin Kujawski, zob. Ślesin

Ślesin, m. 84

Ślesińska, Brama 211

Ślesińskie, Jez. 428, 605, 615

ślesińskie, lasy 446

Śrem, m. 49, 78, 117, 136, 153, 200, 204, 205, 207, 236, 245, 250, 254, 255, 259, 261, 266, 294, 542, 695

Środa Wielkopolska, m. 136, 153, 210, 245, 266, 269, 294, 587, 590, 596, 597, 600, 657

Śródmieście, dz. Warszawy 30

Świebodzin, m. 150

zob. też Schwiebus

Świerż, w. 228

Święciechowa, w. 208, 248

Świniary k. Kutna, w. 86, 349, 442, 616

Tarczyn, m. 162

Tarnowo Podgórne, w. 613, 635

Tarnów, m. 144, 164

Teodorowo gm. Ślesin, w. 441, 605

Tobruk, m. 30

Tomaszów Lubelski, m. 405

Tomczyce gm. Bedlno, w. 93, 123, 127, 178

Toruń, m. 118, 160, 292, 546

Trachenberg (ob. Żmigród), m. 286

Trzaskowo, fw. 529, 534

Trzciel, m. 46, 79, 134, 150, 187

Trzemeszno, m. 49, 171, 172

Tuczno gm. Pobiedziska, w. 83, 530, 535

Tułowice gm. Brochów, fw. 327, 330, 331, 425, 426, 552

Tułowice gm. Brochów, las 425

Turzynów, w. 212

Tymianka gm. Stryków, w. 60, 61, 92, 93, 109, 223

Tyszowce, m. 752

Uderz Mały gm. Iłów, w. 325, 329, 333, 425, 626, 632

Ujście, m. 134, 151

Ullenwood, w. 170

Unia gm. Strzałkowo, w. 375

Uniejów, m. 50, 51, 104, 442

Urzecze gm. Zduny, w. 94, 127, 298, 366, 443, 448, 465, 517, 544

Verdun, m. 512

Wagowo, w. 605, 615

Walewice gm. Bielawy, w. 60

Wały k. Kutna, w. 86, 349

Warka, m. 162

Warszawa, m. 20, 21, 24, 25, 29, 32, 45, 49–51, 63, 67, 69, 70, 86, 87, 89, 94, 97–99, 103, 104, 111, 113–116, 124–127, 129, 130, 133, 141–143, 145, 146, 157, 159, 161–164, 166, 167, 171, 178, 180, 183, 188, 212, 213, 233, 234, 237, 249, 251, 253, 256, 257, 259, 261, 264, 283, 291, 292, 294, 301, 326–328, 331, 332, 342, 343, 354, 368, 375, 382, 383, 385–388, 390, 392–395, 397–405, 408–413, 416, 426, 436, 445, 449, 457, 466, 468, 469, 472, 479, 483, 488, 491, 493–495, 497, 498, 500, 504, 509, 519, 527, 532, 536, 537, 542, 550, 551, 553, 555, 560, 563, 565, 566, 572–577, 580, 582, 584, 585, 588, 593, 595, 598, 600, 608, 612, 626, 628, 638, 643, 644, 645, 651, 653, 656–658, 664, 665, 667, 669

warszawskie, woj. 384

Warszyce, w. 139, 155, 448, 620, 630

Warta, rz. 19, 24, 39, 40, 45, 76, 78–80, 82, 83, 118, 126, 131, 132, 135, 149–152, 171, 177, 200, 204, 205, 207, 236, 250, 254, 255, 259, 261, 266–269, 365, 529, 534, 558, 561, 579, 587, 614, 635, 636, 662

Waszkowo, w. 208

Wągrowiec, m. 39

Weilburg, m. 560

Wejsce, w. 625

Wesoła gm. Rybno, w. 95, 128, 304, 308, 309, 311, 312, 313, 368, 370, 373, 375, 376, 378, 379, 389, 390, 391, 393, 395, 396, 409, 417, 500, 501, 502, 504

Wewiórz, w. 93, 227, 564

Węgierskie gm. Kostrzyn Wlkp., w. 384

Węgry 30, 164, 165, 292, 473

Wężyki gm. Rybno, w. 232

Wężyki, Stare, cz. w. Wężyki 169

Wicie k. Łowicza, w. 26, 63–66, 95, 110–113, 124, 129, 141, 158, 228, 298–300, 306, 310–320, 343, 366, 368, 370, 375, 378, 390, 396, 409, 419–421, 435, 437, 444, 445, 449, 467, 501, 502, 504, 544, 548, 552, 570, 582, 583, 606, 608, 622, 623, 624, 631, 642, 652

Wielichowo, m. 79, 80

Wielka Brytania 146, 183, 210, 412, 547, 599, 603

Wielkopolska, reg. 17, 18, 20, 37, 39, 49, 85, 150, 166, 213, 335, 345, 495, 516

Wieluń, m. 135, 152, 255, 294

Wierzenica, las 83, 441, 614

Wierznowice, w. 366

Wierzonka, w. 83, 348, 441, 604

Wierzonka, dw. 441

Wierzyce, w. 179

Wilanów (ob. dz. Warszawy), w. 161, 162

Wilcze Śladowskie, w. 557

Wilcze Tułowskie, w. 331, 426

Wileńszczyzna, reg. 145, 148

Wilków gm. Leoncin, w. 292

Wilków Polski gm. Leoncin, w. 399, 403

Wilno, m. 75, 362

Wisła, rz. 49, 51, 65, 68, 83, 99, 103, 115, 119, 143, 159, 161, 162, 164, 167, 175, 180, 212, 237, 246, 247, 249, 252, 253, 256, 257, 261, 283, 285, 292, 294, 301, 329–331, 342, 348, 381, 382, 397–402, 425, 426, 441, 445, 469, 528, 532, 542, 548, 554, 566, 575, 580, 592, 593, 602, 606, 608, 626, 627, 628, 633, 658, 659, 664

Wiślica, m. 164

Wiśniewa gm. Wilczyn, w. 84, 524

Witkowice gm. Młodzieszyn, w. 27–29, 68, 69, 98, 115, 129, 130, 170, 233, 234, 237, 301, 330, 332, 333, 382, 397, 406, 424, 425, 427, 436, 445, 468, 502, 504, 520, 550, 552, 554, 571, 583, 584, 592, 593, 598, 627, 632, 633, 643, 644, 652

Witkowice, fw. 237, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 425, 426

Witkowice Południowe, *zob.* Witkowice

Witkowice Północne, *zob.* Witkowice

Witkowo, m. 429, 552, 554, 662, 664

Witonia, w. 51, 104

Witonia, rz. 27, 231

Witowo gm. Kłodawa (ob. cz. w. Rysiny), w. 616

Witów gm. Piątek, w. 56–58, 87, 89, 90, 121, 214, 220, 222, 223, 363, 367, 384, 388, 396, 403, 409, 417, 448, 474, 547, 591, 620, 630, 640

Witów, las 22, 87, 89–91, 93, 220, 222, 223, 350, 355, 363, 396, 474, 510, 522, 544, 547, 558, 649

Wizna, w. 5

Władysławów (Bielawski) gm. Główno, w. 60

Władysławów gm. Rybno (ob. cz. Konstantynowa), fw. 95, 230, 305, 306, 311, 344, 345, 370, 373, 375, 418, 419, 501, 504

Władysławów gm. Zgierz, w. 91, 223, 443, 620, 621, 630
 Włochy 30, 165, 168, 176, 179, 234, 243, 248, 250, 253, 258, 261, 265, 293, 372, 440, 459, 472, 503, 529, 533, 545, 553, 560, 586, 589, 596, 604, 609, 634, 655, 657, 662
 Włocławek, m. 65, 628
 Włodzimierz Wołyński, m. 603
 Włostowice k. Piątku, w. 349, 350, 352, 353, 357, 369, 385, 389, 409, 447, 474, 504
 Wojciechowice k. Kutna, w. 349, 442
 Wola, dz. Warszawy 382
 Wola Błędowa, w. 22, 60, 61, 90, 93, 109, 223
 Wola Branicka, w. 60, 61, 109
 Wola Kałkowa, w. 552
 Wola Mąkolska, w. 23, 56, 59, 60, 90, 92, 107–109, 226, 227, 297, 363, 443, 456, 471, 504, 510–514, 525, 526, 528, 530, 538, 539, 544, 547, 550, 552, 554, 558, 563, 629, 640
 Wola Rogozińska, w. 57, 60, 107, 109
 Wola Zbrożkowa, w. 24, 364, 365, 384, 386, 389, 391, 409, 448
 Woldenberg, oflag 459, 560
 Wolsztyn, m. 45, 46, 78, 80, 131, 134, 135, 150–152, 184, 189, 432, 438, 439, 461, 696
 Wójcin, w. 374
 Wólka Rogozińska, w. 57, 59
 Wrocław, m. 117, 268, 346, 347, 436, 473, 593
 Wronki, m. 18, 78, 86, 391
 Wrzask, kol. 92, 122, 223, 225, 260, 597
 Września, m. 48, 49, 78, 83, 119, 126, 136, 153, 186, 210, 245, 255, 259, 269, 270, 287, 294, 348, 403, 446, 457, 536, 590, 608, 615, 636, 657
 Września, pow. 590, 597
 Wschowa (d. niem. Fraustadt), m. 20, 82, 209
 Wtorek gm. Wilczyn, w. 550
 Wyborów gm. Chąšno, w. i fw. 228, 298, 443, 466
 Wyciążkowo, w. 194, 195, 207
 Wylatkowo, w. 524
 Wyřby (Siemienickie), w. 215, 547
 Wyřby Skłęczkowskie (ob. cz. Kutna) 638
 Wysogotowo, w. 613
 Wyszakowo, fw. 590
 Wyszogród, m. 28, 29, 63, 68, 69, 115, 118, 143, 159, 168, 180, 233, 234, 246, 256, 257, 264, 329–331, 406, 425, 426, 457, 469, 527, 559, 560, 587, 592, 601, 608, 627, 632, 658, 668

Zaborów gm. Leszno, w. 436
 Zagłoba gm. Stryków, w. 122
 Zagnańsk, w. 551
 Zakrzew gm. Bielawy, w. 227, 279, 517–519, 530, 531, 539, 540, 564
 Zakrzewo gm. Babiak, w. 85, 441, 638
 Zalesie k. Iłowa, w. 555
 Zalesie, dw. 97
 Załusków k. Iłowa, w. 381, 409
 Załusków, dw. 324, 325
 Załusków, las 325
 Zaniemyśl, w. 200, 204, 205, 209, 210, 236, 245, 249, 255, 268, 269, 294, 590, 597, 695
 Zarszyn pow. sanocki, w. 551
 Zarzyn gm. Golina (ob. cz. w. Rosocha-Kolonia), w. 524
 Zbąszyń, m. 19, 45–48, 78–82, 131, 134, 135, 150–152, 177, 184, 186–188, 348, 375, 387, 432–434, 436, 438, 439, 446, 450, 451, 461, 508, 579, 614, 696
 Zbąszyńskie, Jez. 188
 Zbrudzewo, w. 204, 207
 Zdroje gm. Słupca (ob. cz. w. Kochowo), w. 615
 Zduny gm. Zduny, w. 94, 141, 157, 228, 318, 369, 531, 540, 564, 622, 642, 733
 Zduny Kościelne pow. łęczycki, w. 94, 141, 157, 228, 448, 466, 471, 504, 509, 606
 Zegrze gm. Serock, w. 194
 Zegrze (ob. cz. Poznania), w. 664
 Zgierz, m. 22, 57, 59, 90, 166, 186, 218, 220, 355, 358, 361, 362, 367, 386, 387, 464
 Zgoda gm. Bielawy, w. 364, 365, 391
 Zielona Góra, m. 403, 521, 558, 560
 Ziewanice, w. 60
 Złaków gm. Zduny, w. 564
 Złaków Borowy, w. 63, 110, 141, 157
 Złaków Kościelny 63, 94, 110, 123, 127, 174, 179, 548, 591, 642
 Złoczów (ukr. Золочів), m. 188
 Złota gm. Rybno, w. 25, 95, 141, 298, 307, 368, 376, 395, 419, 431, 444, 479, 500, 591
 Złota, dw. 25, 123, 124, 229, 299, 305–308, 310–320, 330, 333, 345, 368, 371, 373, 374, 385, 389–391, 393, 396, 409, 417–419, 422, 430, 444, 449, 467, 501, 502, 504, 591, 622, 623
 Złota, fw. 370, 375, 376, 378, 379, 383, 435

Złotniki gm. Suchy Las, w. 529, 535

ZSRR 5, 392, 546

Żabianka pow. garwoliński 384

Żabokrzeki gm. Piątek, w. 218, 271, 275

Żnin, m. 39

Żnińskie, Jeziora 40

Żółwieniec gm. Ślesin, w. 442, 524, 605

Żółwiniec, *zob.* Żółwieniec

Żubracze, w. 551

Żychlin, m. 100, 288, 378, 392, 457, 591, 662

Żydowo, gm. Czerniejewo 48, 84, 119, 136, 152, 173,

177, 179, 508

Żydowo, dw. 172

Żyrardów, m. 332, 436, 602